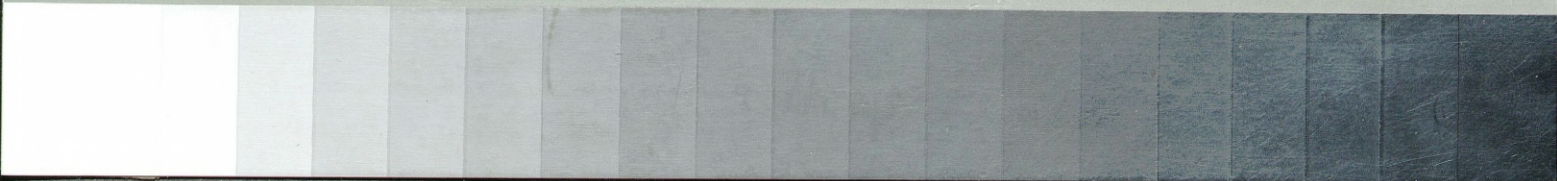

Grey Scale #13

DANES-PICTA.COM

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

BIURO HISTORYCZNE SZTABU GENERALNEGO.

917

TEREN MANEWRÓW 1925 r.

POD WZGLĘDEM GEOGRAFICZNYM I HISTORYCZNYM.

SERVICE HISTORIQUE DE L'ETAT MAJOR DE L'ARMÉE.

LE TERRAIN DES MANOEUVRES 1925

GÉOGRAPHIE. HISTOIRE MILITAIRE.

Druk. M. S. Wojsk. — L'Imprimerie de M. A. Milit.

Eigentum
Geeresarchiv - Zweigstell.
Danzig

Fl 25

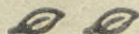

BIURO HISTORYCZNE SZTABU GENERALNEGO.

977

**TEREN
MANEWRÓW 1925 r.**

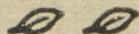
POD WZGLĘDEM GEOGRAFICZNYM I HISTORYCZNYM.

SERVICE HISTORIQUE DE L'ETAT MAJOR DE L'ARMÉE.

**LE TERRAIN
DES MANOEUVRES 1925**

GÉOGRAPHIE. HISTOIRE MILITAIRE.

Druk. M. S. Wojsk. — L'Imprimerie de M. A. Milit.

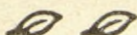
Fl 25

Eigentum
Geeresarchiv - Zweigstell.
Danzig

BIURO HISTORYCZNE SZTABU GENERALNEGO.

TEREN MANEWRÓW 1925 r.

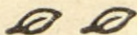
POD WZGLĘDEM GEOGRAFICZNYM I HISTORYCZNYM.

SERVICE HISTORIQUE DE L'ETAT MAJOR DE L'ARMÉE.

LE TERRAIN DES MANOEUVRES 1925

GÉOGRAPHIE. HISTOIRE MILITAIRE.

Druk. M. S. Wojsk. — L'Imprimerie de M. A. Milit.

Eigentum
Militärarchiv - Zweigstelle
Danzig

FL 25

355.51 (53)

Eigentum
Heeresarchiv - Zweigstelle
Danzig

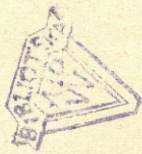
32830/21

TEREN MANEWRÓW 1925 r.

927.

Eigentum
Heeresarchiv - Zweigstelle
Danzig

I. TEREN WOŁYŃSKI.

1. Rzut oka na geografję Wołynia.

a) Położenie i granice.

Tereniem manewrów na Wołyniu będzie część zachodnia tego kraju, obszar Radziwiłłowa, Dubna i Krzemieńca.

Wołyń jest to rozległy kraj, położony na przejściu^o pomiędzy bagnami Polesia na północy, a wyżyną Podolską na południu, łączący się na wschodzie z Ukrainą kijowską, na zachodzie z Małopolską i Chełmszczyzną.

Geograficzne granice Wołynia można objąć figurą trójkątną, z wierzchołkiem nad Bugiem, w okolicy Włodawy, podstawą na rz. Teterew; bok południowy tworzą górny Boh, górna Słucz, obszary źródłowe Horynia i Styru, wreszcie Bug od okolic Sokala po okolice Włodawy, bok północny tworzą brzeg południowy kotliny Prypeci, schodzący się częściowo z linią kolejową Kowel - Sarny - Olewsk-Korosteń.

Obecna granica polityczna, w przybliżeniu równoległa do podstawy trójkąta i odcinająca większą jego, zachodnią część dla Polski, nie posiada charakteru granicy naturalnej; nakreśliły ją momenty polityczne i etnograficzne.

b) Ukształtowanie terenu.

Południowa część Wołynia, łagodnie sfalowana, porznięta jarami, o żyznej glebie loessowej, przechodzi w wyżynę Podolską (okolice Starokonstantynowa i Lachowiec).

Dalej na północ, w obszarze Wiśniowca, Krzemieńca, aż po Zasław, mamy teren górzysty, lesisty, o znacznych różnicach wysokości, bezdrożny, o zabagnionych dolinach rzecznych (góry Poczajowskie, Krzemienieckie i Mizockie, obszar górnej Ikwy i górnego Horynia z Wilją). Pas ten przedłuża się ku wschodowi, tracąc na różnicach wyniosłości, przez wielkie, bezdrożne kompleksy leśne, aż poza rz. Teterew.

Dalej na północ, pojawia się znowu pas terenu łagodnie sfalowanego, bardzo żyznego, lesistego na wschodzie, przeważnie ogołconego z lasów ku zachodowi: pas ten o szerokości 30—70 km. ciągnie się od Korostenia i Żytomierza, ograniczony jest dalej na południe

linią Zviahel-Ostróg-Dubno-Radziwiłłów, na północy linją Zviahel-Aleksandrja-Łuck-Kowel-Włodawa.

Na północ od tej linii pas czwarty: Wołyń przechodzi nieznacznie nizinami lasami w kotlinę Polesia.

Mamy przeto na Wołyniu wyżyny obszar południowy, dostępny dla wielkich działań wojennych, przerwany równoleżnikowo w części zachodniej klinem górzystym, mało dostępnym, w części wschodniej rozszerzającym się stale ku wschodowi pasem lasów; dalej obszar północny, całkowicie lesisty i bagnisty, nie sprzyjający wielkim działaniom wojennym.

c) Rzeki wołyńskie.

Wołyń leży cały w dorzeczu Prypeci. Tylko Teterew wpada bezpośrednio do Dniepru.

Rzeki wołyńskie, bogate w wodę, płyną bagnistymi, szerokimi dolinami w ogólnym kierunku od południowego zachodu ku północnemu wschodowi, zmuszone nieraz wielkimi meandrami omijać wyniosłości zachodniego Wołynia lub szukać wśród nich wyjścia na nizinę północną.

Są to (od zachodu ku wschodowi) dopływy Prypeci:

Turja, Stochód, Styr z Ikwą, Horyń ze Słuczą, Uborc, Usza.

Dopływ Dniepru: Teterew z Hniłopiatą i Hujwą.

Do Polski należy całe dorzecze Turji, Stochodu i Styru z Ikwą, źródła, część środkowego i dolny bieg Horynia wraz z dolnym biegiem Słuczy.

Rzeki te stanowią szereg przeszkód, a krawędzie ich szerokich dolin dają obu przeciwnikom, zwłaszcza jednak wschodniemu, szereg korzystnych pozycji.

Tę rolę odegrały rzeki wołyńskie (Styr, Ikwa, Stochód) w wojnie światowej, oraz w wojnie polskiej (prócz wymienionych — Słucz i Horyń).

d) Sieć komunikacyjna.

Przez Wołyń wiodły od tysiąclecia najkrótsze drogi od Dniepru i Morza Czarnego ku środkowej Wiśle, to jest ku centrum Polski. Jeden z tych szlaków, północny, od Kijowa przez Żytomierz, Zviahel, Korzec, Łuck, Włodzimierz do Zamościa i Lublina, z odgałęzieniami z Łucka przez Włodawę do Chełma, albo wreszcie z Łucka przez Kowel do Brześcia, stanowi dziś jeszcze na przestrzeni Kijów-Łuck-Brześć z małymi odchyleniami magistralę szosową. Szlak ten, od Kijowa najkrótszą drogą wydobywszy się na żyzny pas środkowego Wołynia, trzyma się północnej krawędzi lasów.

Obok tego szlaku, istniał od wieków bardziej południowy, z Kijowa na Berdyczów, Lubar, Starokonstantynów, omijający od południa lasy Połonny i Sławuty. Szlak ten w Lubarze i Starokonstantynowie łączył się zawsze z wielkimi szlakami, wiodącymi przez Podole z nad dolnego Dniepru i Czarnego Morza. Ze Starokonstan-

tynowa wielki ten szlak szedł na Zasław, Ostróg i Dubno okrążając od północy pogórze Krzemienieckie. Od szlaku tego odchodziły rozgałęzienia w kierunku Małopolski, omijając pogórze od południa: ze Starokonstantynowa na Tarnopol, z Zasławia na Zbaraż i Tarnopol. W Dubnie szlak ostatecznie się rozdwajał: stąd mamy szlak warszawski, przez Włodzimierz Wołyński i Zamość albo Chełm, oraz szlak lwowski, przez Brody i Beresteczko.

Dzisiaj południowe te szlaki pozbawione szos, muszą trudniej, aniżeli w przeszłości, współzawodniczyć z północnym szlakiem, posiadającym wielką drogę bitą. Zachowały jednak w pełni znaczenie strategiczne, czego dowiodły wydarzenia wojny 1920 r.

Główna magistrala kolejowa Wołynia poszła szlakiem południowym, z Kijowa na Berdyczów, Szepetówkę (pod Zasławiem), Mohylany (pod Ostrogiem), stąd zwracając się jednak ku północy, na Zdołbunów pod Równem — gdzie odgałęzienie w stronę Brodów i Lwowa — na Równie, skąd odgałęzienie przez Polesie ku Litwie, na Kiwerce pod Łuckiem i Kowel, gdzie magistrala rozdwaja się na dwie: kierunek Chełma-Lublina i kierunek Brześcia.

Przez budowę szós i kolei nabrał znaczenia węzeł rówieński, w którym zbiegają się dzisiaj komunikacje pomiędzy Kijowem, Lwowem i Warszawą.

e) Historyczne szlaki wojenne.

Te same przyrodzone właściwości wołyńskiego teatru wojennego, które określiły przebieg jego głównych linii komunikacyjnych, określiły również od wieków szlaki najazdu, wychodzącego z nad Dniepru i Morza Czarnego i zmierzającego tędy, jako najkrótszą drogą, do centrum Polski, albo też nawet, biorąc za cel Lwów, kierujące się tędy, by ominąć dobre, naturalne linie obronne przerywających wyżynę podolską lewobrzeżnych dopływów Dniestru. Rola odgrywały zwłaszcza szlaki południowego Wołynia: wiodący z Ukrainy przez Berdyczów na Lubar i Zasław, z Podola przez Winnicę na Starokonstantynów i Zasław, szlak ze Starokonstantynowa na Tarnopol, z Zasławia na Zbaraż i Tarnopol, z Zasławia na Ostróg i Dubno, z Dubna na Włodzimierz albo na Beresteczko i Brody.

Wszystkie te szlaki wytyczone są polami historycznych bitew:

Starokonstantynów i pobliskie Pilawce 1648;

Lwów, Zamość 1648;

Zbaraż 1649;

Beresteczko 1651;

Cudnów (na północ od Lubaru) 1660;

Lubar, Zieleńce (pod Zasławiem) i Ostróg 1792.

Rosjanie zorganizowali na Wołyniu system twierdz, polegający na dwóch małych twierdzach zaporowych: Łuck (kierunek warszawski), Dubno (kierunek lwowski), z podstawą w Równem. Umocnienia te nie odegrały roli w latach 1915—17; natomiast rzeki wołyńskie sprzyjały przewlekłej obronie i stabilizacji frontów.

Czerwcową ofensywą Brusilowa 1916 r. szła północnym szla-

kiem — obszar Ołyki, kierunek na Łuck; wyzyskanie powodzenia przeprowadzono częściowo na Kowel, głównie zaś w kierunku południowym, na Dubno-Brody-Lwów.

W wojnie polskiej 1920 r. z Wołynia wyszła w kierunku na Berdyczów i Żytomierz nasza ofensywa kwietniowa.

Tutaj rozegrały się główne walki z czerwoną armją konną Budiennego, która, idąc z nad dolnego Dniepru, przerwała front polski na południu między Dnieprem a Bohem, dotarła w rejon Berdyczowa i Żytomierza, skąd następnie starym szlakiem kijowskim ruszyła ku zachodowi: bitwy pod Zwiahlem, pod Korcem, nad Horyniem, manewr przez Ostróg na Żdołbunów i Równę, bitwa pod Równem, bitwa pod Dubnem, bitwy pod Brodami i Beresteczkiem, manewr na Włodzimierz i Zamość.

Naodwrot, kontrofensywa polska we wrześniu 1920 r., wychodząc z nad Buğu i z nad Dniestru, doprowadziła do zejścia się sił głównych z obu kierunków, lubelskiego przez Dubno i Ostróg i małopolskiego przez Zbaraż w obszarze Zasławia. Tak wypadki ostatnich wojen rozgrywały się na odwiecznych, historycznych szlakach, a na starych pobojowiskach rozstrzygały się znowu losy narodów.

2. Właściwe pole manewrów.

a) Położenie i charakterystyka terenu.

Właściwe pole manewrów wołyńskich leży pomiędzy górnym biegiem Styru na zachodzie (okolica Brodów, Szczurowic, Beresteczka), dolną Ikwą na północy (okolica Targowicy, Młynowa), górną i średnią Ikwą na wschodzie (okolica na zach. od Krzemieńca, Werby i Dubna), oraz pogórzem lesistem na południu (t. zw. góry Poczajowskie).

Jest to naturalna brama wpadowa z Wołynia do Wschodniej Małopolski, t. j. od Dubna na Lwów.

Teren w części południowej i zachodniej przeważnie odkryty, łagodnie stalowany, wszędzie dostępny, staje się trudniejszym w obszarze na zachód od Dubna, silnie poprzecinanym i obficie zalesionym, o szczupłej ilości lichych dróg (Sady Dubieńskie).

Szerokie, zabagnione doliny Styru, Ikwy oraz pomniejszych jego dopływów prawobrzeżnych, jak: Bołdórki, Słonówki, Płaszówki, stwarzają szereg odcinków, nadających się do obrony.

Jako najważniejsze komunikacje mamy w tym obszarze:

- 1) szosę Brody-Radziwiłłów i Dubno-Ptycze, połączone traktem Radziwiłłów-Ptycze;
- 2) szosę Młynów-Ostrów nad Płaszówką, skąd trakt do Beresteczka;
- 3) szosę Dubno-Młynów;
- 4) szosę Dubno-Krzemieniec;
- 5) trakt z Radziwiłłowa do Kozina;
- 6) trakt z Radziwiłłowa do Krzemieńca;
- 7) trakt z Radziwiłłowa do Poczajowa;

8) trakt z Brodów do Szczerowic;

9) szosy z Brodów przez Założce do Tarnopola i Zbaraża.

Linja kolejowa Brody—Dubno ma odgałęzienie z Kamienicy do Krzemieńca.

Z fortyfikacyj przedwojennych został na pół zburzony fort zaporowy Zahorce pod Dubnem, panujący na wielkiej przestrzeni nad doliną Ikwy i odcinkiem kolei Dubno—Werba.

b) Dawne wydarzenia wojenne na tym obszarze.

Z dawnych wydarzeń wojennych na tym obszarze, najdonioślejszym była bitwa pod Beresteczkiem, stoczona przez króla Jana Kazimierza, 28 czerwca 1651 r., z wojskiem kozacko-tatarskim Chmielnickiego.

Chmielnicki ciągnął z kozakami, około 200.000, na Lwów i zatrzymał się pod Zbarażem, gdy otrzymał wieść o koncentracji silnej armji polskiej pod Sokalem. Połączywszy się na południe od Wiśniowca z chanem tatarskim — 100.000 — poszedł przez Radziwiłłów w stronę Beresteczka, by rozprawić się z przeciwnikiem.

Polacy — 73.600 — stawili mu czoło pod Beresteczkiem na wzgórzach prawego brzegu Styru, plecami do rzeki, z lewem skrzydłem opartem o rz. Płaszówkę a prawem o lasy.

Po dłuższym wyczekiwaniu natarcia nieprzyjaciela, lewe skrzydło polskie, kawalerja, pod Jeremim Wiśniowieckim, natarła wzdłuż Płaszówki na kozaków i złamawszy ich, wpadła do ich obozu.

Tatarzy uderzyli na centrum polskie, ale złamani ogniem artylerji i piechoty, opuścili plac boju.

Resztki wojska kozackiego, osaczone w bagnach Płaszówki, zostały po kilku dniach zupełnie rozbite i zniszczone.

W wojnie polsko-rosyjskiej, 1792, tędy cofał się książę Józef Poniatowski z pod Dubna na Łokacze i Włodzimierz Wołyński. Do poważniejszych walk tu nie przyszło.

W r. 1831 generał Dwernicki, ciągnąc z nad Buğu w głąb Wołynia, stoczył pod Boremlem nad Styrem, poniżej Beresteczka, zaszczytną bitwę z Rosjanami Rüdigera, poczem przez Beresteczko i Radziwiłłów przeciągnął na Poczajów.

W czasie wojny światowej, wielkie wydarzenia rozegrały się tutaj, zwłaszcza w r. 1916, w czasie ofensywy Brusilowa, gdy zwycięska 8 armja, po złamaniu 4 armji austriacko-węgierskiej, w rejonie Łucka, głównym wysiłkiem spychała 1-szą armję austriacko-węgierską z obszaru Dubna na górną Ikwę i Płaszówkę, następnie (wspólnie z 11 armją) na Radziwiłłów, wreszcie na Brody i poza nie dalej (zacięte walki pod Rudnią, Beresteczkiem i Radziwiłłowem).

c) Wydarzenia w wojnie polskiej: bitwa lipcowa w obszarze Dubna.

Obszar ten był wielokrotnie w 1919 i 1920 r. terenem walk.

Szczególne znaczenie mają operacje, przeprowadzane w tym terenie przeciw armji konnej Budiennego.

Po bitwie pod Równem (4—9 lipca 1920 r.), działająca na terenie południowego Wołynia 2 armja polska odeszła na Styr, w obszar Łucka.

Z armji 6-ej, działającej na Podolu i osłaniającej Wschodnią Małopolskę, wydzielona była 3 czerwca silna grupa gen. Krajowskiego (prawie dwie dywizje), celem działania od Starokonstantynowa przez Zasław na tyły armji konnej.

Grupa ta, w czasie bitwy pod Równem, dotarła do Ostroga; jednakże w myśl wyższych rozkazów powstrzymała działania w kierunku Równego i odeszła na Krzemieniec, z zadaniem osłony kierunku Dubno-Lwów.

Z chwilą przerwania bitwy pod Równem, kierunek ten stanął zupełnie otworem; pośrednio tylko mogły go bronić: 2 armja od strony Styru, gen. Krajowski od Krzemieńca.

Budienny posunął jedną dywizję wślad za 2 armją, jedną i przydzieloną dywizją piechoty działał przeciw gen. Krajowskiemu, dwie dywizje przesunął w obszar Dubna, osiągnięty od 6 lipca przez jego jazdę. Szczupła załoga polska (baon zapasowy 50 p. p.) utrzymała się jednak w forcie Zahorce.

Gen. Krajowski zdołał 11 lipca pobić pod Krzemieńcem piechotę sowiecką 45 dyw., poczem zostawiając pod Krzemieńcem grupę wydzieloną, X bryg. piech., ruszył 12 lipca gros swoich sił, 18 dyw. piech., lewym brzegiem Ikwy od Sapanowa na Werbę, osłaniając się na brzegu prawym jednym pułkiem ułanów.

Dnia 13 lipca rozpoczął gen. Krajowski natarcie na armję konną w rejonie Dubna, oswobodzając fort i podsuwając się ku miastu. Kolumny lewo-skrzydłowe Sadami Dubieńskimi posuwały się w kierunku Chorupania. W nocy na 14 lipca Dubno zostało odbite przez Polaków.

Jednocześnie 2 armja zaczęła działania zaczepne z linii Styru po obu brzegach Ikwy w kierunku na Młynów oddziałami kawalerji i częściami 6 dyw. p.

Budienny przeciwstawia tym siłom jedną ze swych dywizyj; jedną wiąże Krajowskiego; jedną przez Młynów uderza na jego flankę w rejonie Chorupania; ostatnią wreszcie rzuca w lukę pomiędzy dywizję 18-tą a kawalerję 2 armji, w kierunku na Radziwiłłów.

Tymczasem gen. Krajowski skoncentrował swą dywizję w rejonie Werby, pozostawiając oddziały nad Ikwą w obszarze Dubna. W ten sposób chciał uniknąć rozproszenia sił i zachować swobodę działania przeciw konnicy Budiennego.

Przedpołudniem 15 lipca zaznaczyło się działanie Budiennego na Dubno i ruchy jego od Młynowa. W myśl rozkazu dowódcy armji gen. Krajowski ruszył swą dywizją do ponownego natarcia na Dubno i Chorupań. Po długiej i krwawej walce 16 lipca rano wzięto Chorupań, wieczór Dubno, dwie dywizje kawalerji czerwonej były pobite. Jednocześnie 6 dywizja piechoty zbliżała się do m. Dorohostaje (na płnc. od Młynowa), zwycięstwo było bliskie.

W ciągu dni 17, 18 i 19 lipca toczy 18 dyw. p. walki pod Chorupaniem z armją konną, ponawiającą natarcia czołowe od Arczy-

szyna i Młynowa i obchodzącą raz po raz lewą flankę polską w obszarze Smordwy. Dnia 19 bitwa dochodzi do najsilniejszego natężenia. Obaj dowódcy, Krajowski pod Chorupaniem na wzg. 239, Budienny pod Arczyszynem, widocznie dla obu wojsk, kierują walką.

Dywizja 18-a utrzymała się, jednakże zużyła wszystkie odwody i poniosła dotkliwie straty krwawe. Obie flanki i tyły są zagrożone. Kawalerja czerwona wpadła 18 lipca do Radziwiłłowa. Interwencja 2 armji nie dawała się odczuć (w rzeczywistości 6 dyw. piech. wróciła 17 lipca z pod Derohostajów w położenie wyjściowe). Gen. Krajowski decyduje się w nocy na 20 lipca skoncentrować dywizję celem odzyskania swobody działania. Następuje koncentracja pod Werbą i dalszy odwrót do Radziwiłłowa.

Gen. Krajowski nie wiedział, że w tymże czasie, t. j. 19 lipca, 3 dyw. leg. z 2 armji dociera na 10 klm. od jego lewego skrzydła. Rekoncentracja 18 dyw. pod Werbą pozwala Budiennemu połączonymi siłami rzucić się na 3 dyw. leg. i oddziały kawalerji polskiej i wyrzucić je z powrotem za Styr.

Dowództwo frontu usiłuje raz jeszcze doprowadzić do pobicia Budiennego koncentrycznym natarciem 18 dyw. p. i części 2 armji. W nocy na 22 lipca podjęto nowy ruch zaczepny, z odcinka Styru Łopasz-Lipa; 23 lipca popołudniu zaczęła 18 dyw. ruch zaczepny z Radziwiłłowa na Rudnię i Iwanie. Znowu zdołał przeciwnik siłą trzech dywizyj odrzucić oddziały 2 armji, opóźniając czwartą dywizją ruch Krajowskiego, poczem swobodnie już, znowu trzema dywizjami, uderzył na ugrupowane na linii Płaszówki siły 18 dyw. Dnia 24 lipca dywizja ta traci połowę walczących, trzecią część artylerji, z trudem przebija się na Radziwiłłów i Brody, gdzie osaczona, w nocy na 26 lipca wycofuje się dalej na Podhorce. Tem samym upadł zamiar pobicia armji konnej koncentrycznym natarciem w obszarze Dubna. Ciężkimi stratami okupiono natomiast dłuższe unieruchomienie armji konnej i powstrzymanie jej ruchu ku centrum Polski.

d) Wydarzenia 1920 r. Bitwa pod Brodami.

W czasie walk z czerwoną armją konną w obszarze Dubna, polskie Naczelne Dowództwo zdołało zreorganizować gros kawalerji i wzmocnić ją liczebnie, formując z niej w okolicy Zamościa i Hrubieszowa grupę operacyjną jazdy gen. Sawickiego w składzie dwóch dywizyj (1-a i 2-a dyw. j.). Z sił tych I dyw. j. miała 28 lipca stanąć w obszarze Horochowa, 2 dyw. j. szła za nią w odstępnie 2-dniowym. Grupę op. j. podporządkowało Dowództwo frontu płd.-wsch. rozkazem z 26 lipca d-cy 2 armji gen. Raszewskiemu, z zadaniem użycia jej w łączności z gros 2 armji do rozbicia armji konnej; w tymże celu oddawano mu do dyspozycji wziętą z 3 armji najlepszą dywizję piechoty, 1 dyw. leg. Natarcie miało wyjść z obszaru Beresteczko-Michałówka (Boremel) w kierunku Brodów i Radziwiłłowa. Zadaniem 18 dywizji było wiązać czerwoną armję konną przed swoim frontem i nie dopuścić do obejścia lewej flanki własnej armji, co groziło bezpośrednio wskutek posunięcia się 11 dyw. j. czerwonej w kierunku Toporowa.

Dnia 29 lipca wojska 2 armji i grupy op. jazdy osiągnęły wśród walk pozycje wyjściowe do ogólnego natarcia wzdłuż rzeki Styru: 4 bryg. jazdy (należąca do 2 armji) pod Szczurowicami, 6 dyw. piech. pod Beresteczkiem, za nią I. dyw. j., 1 dyw. leg. między Michałówką a Targowicą.

Dnia 30 lipca lewe skrzydło 2 armji posunęło się zwycięsko naprzód na południowym brzegu Styru. 1 dyw. leg. odrzuciła 14 dyw. j., spychając ją ku południowi; 6 dyw. p. i 1 dyw. j. wdarły się głęboko pomiędzy 14 i 6 dyw. j. Natomiast dalej na południe, pod Szczurowicami, zdołał Budienny natarciem dwóch dywizyj, 14 i 6, odrzucić 4 bryg. za Styr i dalej, na rz. Lipę, wysuwając oddziały na Radziechów, Drużkopol i Horochów. Dalej na zachód gros 18 dyw. p. polskiej uderzyło w obszarze Toporowa na oddziały 11 dyw. jazdy, którą Budienny wycofał za Styr. W rezultacie armja konna była zagrożona zepchnięciem ku południowi i złamaniem swego skrzydła wschodniego; polska 2 armja zagrożona była zepchnięciem ku północy i złamaniem skrzydła zachodniego. W następstwie gen. Raszewski zostawił piechotę na linjach osiągniętych, wycofał 4 bryg. j. i 1 dyw. j. nad rz. Lipę, nad którą stawała w okolicy Horochowa 2 dyw. j. Budienny ściągnął całą kawalerję swoją na pole bitwy, zastępując ją na prawem skrzydle, pod Targowicą, przesuniętą z pod Łucka ku południowi 24 dywizją piechoty.

Tymczasem 31 lipca brygada 18 dyw. piech. pod Toporowem ściga na siebie 2 dywizje, 4. i 11. j. czerwonej. Osaczona zewsząd, broni się w Toporowie.

Dnia 1 sierpnia cała kawalerja polska rusza z nad rz. Lipy, łamie 6 dyw. j. i część 4-ej i dochodzi do Styru; obie dywizje piechoty na lewym skrzydle ruszają naprzód, spychając 14 dyw. j., przy czem 1 dyw. leg., nie zważając na ataki 24 dyw. czerw., prze niepowstrzymanie aż po Płaszówkę.

Dnia 2 sierpnia gen. Krajowski odwodami oswobadza Toporów, atakuje na Łopatyn i tutaj schodzi się z 4 bryg. jazdy. 6 dyw. p. zbliża się przed nocą na 4 klm. do Brodów; cała grupa op. jazdy dociera pod wieczór do Radziwiłłowa; 1 dyw. leg. posuwa dalej natarcie ku południowemu wschodowi, w kierunku Kozina i Rudni. Dywizje Budiennego wszędzie pobite, w nocy na 3 sierpnia śpiesznie wycofują się z worka, utworzonego pod Brodami.

Dnia 3 sierpnia gen. Krajowski rusza całą 18 dywizją do koncentrycznego natarcia od Podhorzec-Oleska i od Łopatyna na Brody, z 4 bryg. j. na lewym skrzydle. W walce z 11 dyw. j. i 45 dyw. p. czerwonej, Brody zostają zdobyte.

Tymczasem wskutek otrzymanych rozkazów przerwania bitwy i odwrotu strategicznego na Bug, wojska 2 armji i grupy operacyjnej jazdy zawieszają działania zaczepne, wracają za Styr.

Budienny swobodnie grupuje swoje siły i przechodzi natychmiast do pościgu za 2 armją, który zatrzymuje się na Styrze. Dnia 5 lipca atakuje bezskutecznie 18-ą dywizję pod Brodami, poczem wycofuje swą armję na odpoczynek w obszar Kozina i Werby.

Bitwa, przedwcześnie przerwana, nie dała Polakom decydują-

cego zwycięstwa; jednakże następstwem jej było znaczne osłabienie energii zaczepnej armji konnej i prawie zupełna pasywność tej armji przez 9 dni po bitwie.

II. TEREN POMORSKI.

1. Rzut oka na geografję Pomorza prawobrzeżnego.

a) Położenie i granice.

Terenem manewrów na Pomorzu będzie część tego kraju, położona na prawym brzegu Wisły, a mianowicie: okolice na północny wschód od Torunia, pomiędzy tą twierdzą a rzeką Lutryną, rejon Kowalewa (Schönsee) i Wąbrzeźna (Briesen).

Jest to część ziemi Chełmińskiej, stanowiącej niegdyś część polskich Prus Królewskich, dzisiaj stanowiących część wschodnią, prawobrzeżną, Pomorza polskiego.

Wisła, skręcająca raptownie pod Fordonem, poniżej Torunia, z kierunku północno-zachodniego w kierunku północno-wschodnim, oblewa ten kraj z dwóch stron.

Od strony południowo-wschodniej, granicę ziemi Chełmińskiej tworzy, poczynając od okolic Działdowa, rz. Drwęca, którą Pomorze polskie w górnym jej biegu przekracza, obejmując oba brzegi dopływu lewobrzeżnego Drwęcy, rz. Weli i nad górną Działdówką schodząc się z Mazowszem. Od północy granicą jest granica Prus wschodnich (dawna Prus Książęcych), biegnąca w pobliżu Działdowa-Soldau (polskie), Dąbrówna-Gilgenburg (pruskie), Lubawy-Löbau (polska), Biskupic-Bischofswerder (pruskie) i wzdłuż rz. Jardengi i Ossy do Wisły.

Z wyjątkiem granicy południowo-zachodniej i północno-zachodniej, którą dla ziemi chełmińskiej stanowi Wisła, inne granice, zarówno te, które dzielą ją od Mazowsza, jak te, które dzielą ją od Prus wschodnich, są tworem historii politycznej i nie mają podstaw naturalnych.

b) Ukształtowanie terenu.

Ziemia Chełmińska leży na stoku wyżynnego pojezierza Pruskiego. Stanowi płaszczyznę lekko sfalowaną, podnoszącą się ku wschodowi, poprzerzynaną dopływami Działdówki, Drwęcy i Ossy oraz licznymi jeziorami.

Kraj otwarty i dostępny.

Lasy poważniejsze tylko na pograniczu: okolica Lidzbarku-Lautenburg (dawna granica rosyjska), okolica Niemieckiej Hawy (Deutsch Eylau), okolica na północ od Grudziądza. Gleba uprawna, komunikacje dobre i liczne.

Głęboka bruzda górnej Drwęcy wraz z grupą jezior na północ od Brodnicy-Strasburg dzieli wybitnie ten kraj na dwie połacie:

Wschodnią, okolice Działdowa-Soldau, Lidzbarku-Lautenburg, Brodnicy-Strasburg, Lubawy-Löbau; część ta, przez Działdówkę (Wkrę) związana z Mazowszem i ziemią Warszawską, stanowi część cdrebną geograficznie i strategicznie;

zachodnią, okolice Torunia, Chełmna (Culm), Grudziądz (Graudenz), Chełmna (Culm), Chełmży (Culmsee), Wąbrzeźna (Briesen; część ta geograficznie i strategicznie wyodrębniona, stanowi rozległe przedmieście na prawym brzegu Wisły, czołem zwrócone ku Prusom Wschodnim.

c) Sieć komunikacyjna.

Sieć komunikacyjna, stworzona przez Prusaków, niedość jeszcze związana z siecią komunikacyjną polską, ma główny węzeł poza granicą: jest to Niemiecka Iława (Deutsch Eylau), gdzie przecinają się linje Toruń-Królewiec i Warszawa-Mława-Działdowo-Gdańsk.

Z licznych linii kolejowych najważniejsze znaczenie mają:

Dla obszaru wschodniego dwutorowa linja Mława-Iława,

dla obszaru zachodniego dwutorowa linja Toruń-Iława,

nadto linje rokadowe:

południowa Działdowo-Lidzbark-Brodnica-Kowalewo-Chełmża-Fordon-Bydgoszcz;

północna Brodnica-Jabłonowo-Grudziądz;

nadto linje Toruń-Chełmża-Grudziądz i Toruń-Chełmno.

Zaznacza się znaczenie węzłów kolejowych: Działdowa, Brodnicy, Kowalewa.

z szós ważne są w połaci wschodniej:

Działdowo-Ostród i Lidzbark-Lubawa-Iława; w połaci zachodniej szosy z Torunia przez Kowalewo i Wąbrzeźno w kierunku Iławy. Toruń jest związany szosami przez Chełmżę z Chełmnem i Grudziądzem; wielka rokada szosowa biegnie od Działdowa przez Lidzbark i Brodnicę do Kowalewa.

d) Historyczne szlaki wojenne. Rola historyczna Torunia.

Najważniejszy z historycznych szlaków wojennych, jakie terytorjum to przebiegają, biegnie w części wschodniej wiodąc od środka Polski, z nad średniej Wisły w górę rzeki Wkry, czyli Działdówki, w kierunku Ostróda (Osterode) i Malborgu (Marienburg) lub Olsztyna (Allenstein) i Królewca (Königsberg).

Jest to szlak wyprawy króla Władysława Jagiełły 1410 roku, uwieńczonej zwycięstwem pod Grunwaldem (Grünfelde) i Tannenbergiem (7 klm. pñ. wsch. od Dąbrowna-Gilgenburg).

W sierpniu r. 1914, tym samym szlakiem posuwało się lewe skrzydło rosyjskiej armji 2-ej gen. Samsonowa.

W części zachodniej rozgrywały się wielokrotnie działania wojenne polskie przeciw Krzyżakom (XV w.) i Szwedom (XVII w.), związane z walką o Pomorze polskie i ujście Wisły. Już wówczas uwydatniło się ogromne znaczenie Torunia.

W r. 1806 Napoleon wyzyskał Toruń jako oś manewru przeciw Rosjanom i Prusakom na Warszawę; w kampanji 1807 r. Toruń odgry-

wał rolę pierwszorzędną, jako podstawa zaopatrzenia i główny węzeł komunikacyjny.

W traktacie tylżyckim Toruń wraz z ziemią Chełmińską dostał się Księstwu Warszawskiemu i odegrał wielką rolę w przygotowaniu operacyjnym i materialnym kampanji 1812 r.

Traktatem wiedeńskim 1815 r. oddany Prusom, przez nie zamieniony w twierdzę I klasy i wyzyskany w pełni pod względem strategicznym w przygotowaniu wojny i w jej przeprowadzeniu 1914 r.

O znaczeniu Torunia dla Prusaków decydowało jego centralne położenie w stosunku do dróg ewentualnych natarć rosyjskich, rozchodzących się z rejonu Warszawy bądź ku północy na Mławę i Malborg (szlak Jagiełły), bądź na zachód ku Odrze i Berlinowi. Toruń panując nad obydwoma brzegami Wisły flankował oba te kierunki inwazji nieprzyjacielskiej, dając doskonałą podstawę do manewrowej obrony bądź to stolicy, bądź też Prus Wschodnich, kolebki dynastji Hohenzolernów.

Tę doniosłą rolę Torunia rozpoznał już i ocenił gen. Prądzyński w memorjale z r. 1828 o wojnie Rosji z Austrią i Prusami:

„Un seul parti convenable aux Prussiens c'est de réunir leur armée principale autour de Thorn à cheval sur la Vistule. Là elle s'oppose immédiatement à l'invasion de tout le royaume de Prusse par le sud et elle se trouve à portée de soutenir le corps détaché qu'elle ne manquerait pas d'avoir vers le Niemen pour la défense de ses frontières de ce côté.

Alors la partie de la Prusse située sur la rive droite de la Vistule, quoique paraissant en l'air au premier abord, ne saurait être occupée par nos troupes, qu'à la suite d'une victoire.

L'armée prussienne rassemblée à Thorn ayant ses communications assurées avec les places de la Vistule d'une part, et de l'autre avec Kustrin et Berlin par la rive droite de la Netz, menace les communications de notre armée qui s'avancerait sur l'Oder, et si même, en nous proposant dès le principe cet objet, nous couvrions ces mêmes communications par un corps d'armée, ce dernier ayant devant lui la grande armée ennemie et ne pouvant pas reculer, afin de ne pas découvrir la ligne d'opérations de notre armée expéditionnaire, serait nécessairement défait et alors toute l'armée se trouverait compromise. Il s'en suit que tant les Prussiens auront une armée respectable à Thorn, ils peuvent être certains, que nous n'avancerons guère sur Berlin".*)

* * *

Z biegiem czasu ta rola Torunia, jako obszaru koncentracji wyjściowej armji niemieckiej ulega modyfikacji: plany wojenne Molt-

---

*) Mémoire du G-al Ignace Prądzyński au sujet de la guerre de la Russie contre l'Autriche et la Prusse. Varsovie 1923.

kego i Schlieffena sprowadzają go do roli prawego słupa węglowego dla koncentracji niemieckiej w Prusach Wschodnich.

Flankowe położenie Prus Wschodnich w stosunku do Warszawy i do przedniego place d'armes rosyjskiego, dawało możliwość pośredniego osłonięcia okolicy działaniem zaczepnym, na flankę i tyły przeciwnika, mając do dyspozycji w tym celu na lewym skrzydle przedmoście Torunia.

Natura tego teatru wojennego, rozrywając i rozdzielając wielkimi przeszkodami naturalnymi jezior mazurskich możliwe szlaki inwazji, ułatwiała grę pozostawionym tu słabym siłom obrony niemieckiej.

W systemie fortyfikacyjnym Prus dużą rolę odgrywały fortyfikacje dolnej Wisły, które miały za zadanie:

- a) dać armji niemieckiej operującej w Prusach Wschodnich trwałą i silną podstawę.
- b) zapewnić bezpieczeństwo tyłów armji w czasie jej działań w korytarzu północnym, przed natarciem rosyjskim z nad dolnej Narwi i rejonu Modlina.

Rola ta specjalnie przypadła Toruniowi. Flankując nieprzyjaciela, posuwającego się z Mławy ku północy, miał sparaliżować swobodę jego ruchów, odciągając przynajmniej część jego żywej siły na osłonę i opóźniając jego marsz na linje odwrotowe armji obrony.

- c) Stanowiła ona ostatnią linję oporu tego teatru wojennego, na której nieprzyjaciel miał być ostatecznie związany i zatrzymany aż do chwili, gdy sprowadzone z frontu zachodniego siły pozwolą na zwrot zaczepny.

Tu doniosłą rolę odgrywało wysunięcie Torunia znacznie ku wschodowi w stosunku do reszty linii obronnej, pozwalające na flankowanie armji rosyjskiej, forsującej Wisłę w dolnym jej biegu.

- d) Wreszcie w razie, gdyby łącznie z armją nieprzyjacielską działającą na wschodnim brzegu posuwała się druga brzegiem zachodnim, umocnienia Wisły miały dokonać całkowitego ich rozdziału, zapewniając dowództwu niemieckiemu możność kolejnego znoszenia ich.

Tu znowu Toruniowi przypadła rola ofensywnego bastjonu, skąd mogły wychodzić ciosy po obu brzegach Wisły.

Ta kombinacja była kilkakrotnie studjowana przez Schlieffena w podrózach Sztabu Generalnego.

Poza tem Toruń był zawiasem spajającym oba przylegające teatry wojenne, Prus Wschodnich i Poznański, wchodząc równocześnie w skład drugiego systemu fortyfikacyjnego rzeki Odry i Warty, jako jego lewe skrzydło.

Przejdźmy pokrótce rolę Torunia w wojnie 1914.

1. Gen. Prittwitz, powziąwszy decyzję odwrotu po bitwie pod Gąbinem dnia 20.VIII, wskutek ukazania się 2 armji ros. w rejonie Mławy, zamierza ściągnąć całą swą armję ku prawemu skrzydłu i oparłszy się o Toruń, wykonać flankowe uderzenie na Samsonowa.

2. 2 armja rosyjska, wysunąwszy się znacznie bardziej ku zachodowi, niż to zamierzało Naczelne Dowództwo i dowódca frontu,

musiała się załonić na lewym skrzydle przed Toruniem. Na ten cel Naczelne Dowództwo zwalnia z formującej się w rejonie Warszawy 9 armji dwa korpusy I i gwardji (zastąpiony później 3-cią dyw. gw.).

Ta grupa gen. Artamanowa została następnie podporządkowana 2-ej armji.

3. Gdy po odwrocie październikowym Niemców z pod Warszawy, Rosjanie zaangażowali się silnie w kierunku Śląska, Hindenburg przerzuca armję Mackensena ze Śląska na Toruń, skąd przechodzi do flankowego natarcia w kierunku południowym i południowo-wschodnim, zakończonego bitwą pod Łodzią. Z tą chwilą Toruń wyszedł ze sfery działań wojennych.

2. Epizod z bitwy pod Tannenbergiem, rozegrany na terytorjum polskiem.

Bój pod Uzdowem i Działdowem (26—28.VIII.1914).

Najważniejszym epizodem historii wojen, jaki częściowo rozegrał się na naszym terytorjum, w pobliżu pola manewrów pomorskich była bitwa pod Tannenbergiem w sierpniu 1914 r. stoczona przez brończącą Prus Wschodnich 8 armję niemiecką przeciwko 2 armji rosyjskiej Samsonowa, pomyślana i przeprowadzona według Schlieffenowskiego schematu Cannae, którego stanowi klasyczną realizację.

Na wschodnim cyplu naszego województwa pomorskiego rozegrał się jeden z ważniejszych epizodów tej bitwy—walki lewego skrzydła niemieckiego, torujące drogę południowemu manewrowi osaczającemu na tyły armji rosyjskiej, odcinając jej południowe linje odwrotowe.

Obchodzące nas walki prawoskrzydłowej grupy niemieckiej rozpadają się na trzy fazy:

1. Koncentracja i zdobycie stanowisk wyjściowych do natarcia na Uzdowo (Usdau) 25 i 26.VII.

2. Bój pod Uzdowem (27.VIII).

3. Bój pod Działdowem i pościg (28.VIII).

Całość tych walk można przestudjować w terenie, gdyż główne ich ogniska znajdują się w obrębie terytorjum państwowego Polski.

Siły stron obu.

Niemcy.

W skład zachodniej grupy niemieckiej, dowodzonej przez gen. v. Francois, dowódcy I korpusu, wchodziły: I korpus (24 bataljony, 8 szw., 24 bat. pol., 8 bat. cięż.), 5 bryg. obr. kraj. (v. Mühlmann: 6 bat., 1 szw., 1 bat. pol., 4 bat. cięż.), 70 bryg. obr. kr. (v. Schmettau: 6 batalj., 2 szw., 3 bat. pol., 2 bat. ciężk.), razem 36 bataljonów, 11 szwadronów, 28 baterij polowych, 14 ciężkich.

Rosjanie.

Grupę osłony lewego skrzydła 2 armji ros. pod dowództwem gen. Artamanowa, dowódcy I korpusu, tworzyły oddziały:

I korpus (32 batalj., 5 szw., 12 bat. pol., 4 bat. ciężk.), dalej 3 dyw. piech. gw., (12 batalj. i 6 bat. pol., przybywające stopniowo między 26 a 28 sierpnia) i 1 brygada strz. (8 batalj., 3 baterje art. pol.), wreszcie 5 i 15 dyw. kawalerji, (48 szw., 4 bat. art. konnej); razem 52 bataljony, 53 szwadrony, 25 bat. pol., 4 baterje ciężkie.

Pole walki.

Ograniczone jest od południa bagnistą rzeczką Działdówką, od zachodn. i płn.-zach. rz. Welle, biorącą początek z jeziora Kl. Dammerau.

Teren silnie falisty, przyczem główne pasmo wzniesień tworzy łańcuch przecinający pole bitwy w kierunku z północy na południe wzdłuż miejscowości Bergling-Uzdowo—Myśleńta (Meischlitz)—Wielka Turza (Gr. Tauersee)—Rutkowice—Wysoka (Hohendorf).

Wzdłuż tego łańcucha dominujących wzgórz ciągnęła się główna linja oporu Rosjan i o nią właśnie toczyły się walki. Całe te pasmo leży na terytorjum Polski.

Dzień 25 sierpnia.

Położenie wyjściowe obu stron.

Niemcy.

Prawoskrzydłowa grupa manewrowa w toku koncentracji.

I korpus przewożony transportami kolejowemi z obszaru Królewca. Wskutek braku wagonów znaczne opóźnienie w transporcie. Dnia 26.VIII w chwili rozpoczęcia bitwy brak ze składu I korpusu: 16 bat. pol., 7 lekkich kolumn amunicyjnych, 4 bat. ciężk., z ich kolumnami amunic., całej jazdy, kolumny amunicyjne piech.

Oddziały te przybywają dopiero w ciągu dnia 26.VIII.

Korpus wyładowywany w Niemieckiej Hławie (Deutsch Eylau) osiągnął dn. 25.VIII następujące ugrupowanie:

1-sza d. p. w rejonie Rybno-Hartowiec, (jeden jej pułk wysunięty przedtem na pomoc XX korp. dopiero podciąga do dywizji, lecz w dn. 26.VIII do walki nie zdąża).

2-ga d. p. w rejonie Kiełpiny-Iwanki.

Brygada Mühlmann, odrzuciwszy oddziały kawalerji rosyjskiej, zajęła 25.VIII o godz. 18 Lidzbark—Lautenburg.

Na północ korpus XX na linjach obronnych z prawem skrzydłem pomiędzy jeziorami Rumian i Gr. Damerau.

Rankiem dn. 25 sierpnia przybył do dowódcy grupy gen. Hindenburg i zapowiadał na dzień następujący natarcie grupy na Uzdowo, dla odciążenia korp. XX, jakoby zagrożonego natarciem rosyjskiem, przygotowującym się z rejonu Uzdowo—Grieben. Uwagi gen. v. Francois o trudności natarcia wskutek niedokończonej koncentracji kor-

pusu, nie zostały uwzględnione. W natarciu tem ma współdziałać korp. XX uderzeniem prawego skrzydła na Grieben—Jankowice.

Gen. v. Francois wydaje 25.VIII wiecz. rozkaz do natarcia:

Rosjanie okopani w rejonie Bergling—Grieben.

1 dyw. p. opanuje o g. 4 wzgórze na ptn. zach. od Żabiny (Seeben), skąd o godz. 10 naciera na Uzdowo.

2 dyw. p. o godz. 7 naciera z Kiełpina—przez W. Koszelewy (Gr. Koschlau) na W. Turzę (Gr. Tauersee).

Brygada Muhlmanna naciera o godz. 7 z Lidzbarku (Lautenburg) przez Płośnicę (Heinrichsdorf) na Burkart (Borchersdorf).

R o s j a n i e.

I korp. rosyjski dn. 24 opuścił samowolnie Działdowo—Soldau, gdzie był postawiony, jako osłona lewego skrzydła 2 armji maszerującej ku północy i posunął się w kierunku na Dąbrowno (Gilgenburg) w zamiarze współdziałania z XV korpusem, który dnia 23.VIII natknął się na silną obronę niemiecką na północ od Niborku (Neidenburg).

Zatrzymany w swym ruchu rozkazem Samsonowa korpus I. zatrzymał się w obszarze Uzdowa i zajął stanowiska obronne frontem na zachód, gdzie rozpoznano poważne wyładowania sił niemieckich.

Obie dywizje kawalerji, stanowiące narazie samodzielnie grupę kawalerji, lecz bez wspólnego dowództwa, działają w rejonie Lidzbark (Lautenburg) i na wschód od niego.

Zawiadomiwszy dowódcę armji o koncentracji sił niemieckich w rejonie Brodnicy (Strasburg) i Lubawy (Lobau), otrzymuje od niego rozkaz utrzymania za wszelką cenę zajmowanych stanowisk, do czego zostaje wzmocniony przez obie dywizje kawalerji oraz 3 dyw. gwardji, 1 brygadę strzelców, których czołowe oddziały wyładowane w Mławie podciągają już do Działdowa—(Soldau).

Dzień 25 sierpnia.

Natarcie niemieckie wskutek niezakończonych koncentracji korpusu (brak artylerji) posuwa się bardzo powoli, napotykając na poważny opór przednich oddziałów rosyjskich, wysuniętych na linję Żabiny (Seeben)-W. Koszelewy (Gr. Koschlau).

Stanowiska te zostały zdobyte dopiero około godz. 15, oddziały Mühlmana posuwały się do Płośnicy (Heinrichsdorf), spędziwszy bez trudu jazdę rosyjską. Równocześnie udarennością one natarcie 15 dyw. kawalerji rosyjskiej na Lidzbark (Lautenburg) i wynikiem dnia było przeto zajęcie stanowisk wyjściowych do natarcia na Uzdowo.

Dzień 27 sierpnia.

Z a r z ą d z e n i a.

N i e m c y.

Zarządzenie organizujące drugi dzień bitwy, zawiera rozkaz armji z dnia 26.VIII. o godz. 21.. O nieprzyjacielu podaje przypuszczenie, że ma on 1 dywizję w rejonie Uzdowa i silną grupę w rejonie Burkartu (Borchersdorf).

1 korp., wsparty pomocniczem uderzeniem XX korp., ma nacie-
rać energicznie na Uzdowo przy silnem ugrupowaniu prawego
skrzydła.

Dalszem jego zadaniem jest osłona flanki od strony Burkartu.
Dyspozycja ta przeto oznacza rezygnację z pierwotnie zamierzonego
użycia I korpusu, jako masy osaczającej przeciwnika.

Dysponując już całością swych sił, gen. v. Francois zamierza
w tym dniu rozstrzygnięcie boju. Ustala następujący plan natarcia:
1 dyw. piech. wiąże nieprzyjaciela częścią sił i artylerją ciężką
z czoła, drugą zaś częścią uderza na Uzdowo w kierunku pñn.-zach.

Stąd również na Uzdowo wyjdzie pomocnicze natarcie XX kor-
pusu (brygada Schmettau).

2 dyw. piech. zabezpieczając się od południa, uderza siłami
głównymi na Uzdowo z kierunku Chojno (Fichtenwalde).

Oddział Mühlmanna trzymając się w Płośnicy (Heinrichsdorf),
ma wiązać siły nieprz., będące w rejonie Działdowa.

Przygotowanie artylerji o g. 4., natarcia piechoty o g. 5.

Rosjanie.

Gen. Artamanow zarządził na dzień 27.VIII:

24 dywizja trzyma linię obronną na froncie Uzdowo-W. Turza.

Dalej ku południowi 22 dyw. wykonująca jedną brygadą natar-
cie wzdłuż szosy Działdowo-Lidzbark (Lautenburg), brygada ta osią-
gnęła dnia poprzedniego W. Łęck (Gr. Lensk).

Pomiędzy dywizjami jako grupa łącząca litewski pułk gwardji
w rejonie Tienhof-Rutkowice.

Na skrajem lewem skrzydle półtorej dyw. kawalerji, mające
współdziałać w natarciu Lidzbark.

W rejonie Burkartu — jako odwód dwa pułki 3 dyw. gw.; w re-
jonie Mławy wyładowuje się 1 bryg. strz.

Dowódca korpusu w nocy pozwolił dowódcy pułku, zajmującego
skrajne prawe skrzydło na pñn. wsch. Uzdowa, cofnąć się w razie
poważnego naporu nieprzyjaciela na lepsze stanowiska bliżej Dział-
dowa.

WYKONANIE.

O godz. 4 potężny ogień artylerji niemieckiej daje znak do roz-
poczęcia walki. O godz. 5 wyrusza natarcie obu dywizyj. Bryg.
Schmettau spóźniona wyrusza z Bergling o g. 5.45. Jednak 2-ga dyw.
piech. zmuszona jest zmienić kierunek natarcia i zwraca się wprost
na W. Turza (Gr. Tauersee), skąd wiąże jej swobodę ruchu silny
flankowy ogień rosyjski. Wywiązuje się tu zawzięta walka bez widocz-
nych rezultatów.

W trudnem również położeniu znajduje się brygada Mühlmanna,
wytrzymując na froncie Płośnica-Lidzbark silny napór Rosjan.

Rozstrzygnięcie jednak dokonuje się na północy, gdzie Niemcy
mają wyraźną przewagę liczby i położenia.

O g. 11 zostaje zdobyte Uzdowo, poczem 1 dyw. piech. ściga nieprzyjaciela w kierunku na Burkart, odciążając w miarę swego ruchu silnie zaangażowaną 2 dyw. piech.

Rosjanie, stopniowo zwijając swój front, cofają się na Działdowo.

Dowództwo armji, dowiedziawszy się o tem powodzeniu, wydaje rozkaz, ażeby I korpus kontynuował swe natarcie ku południowi dla odrzucenia Rosjan za Działdowo (Soldau).

Położenie końcowe 27 sierpnia.

N i e m c y.

Osiągnęli w pościgu linię Rutkowice-Burkart-Krasnołaki (Schönwiese), skąd mają w dniu następnym przejść do natarcia na Działdowo.

Za lewem skrzydłem jazda.

1-sza d. p. w gotowości do pościgu bądź ku południowi, bądź ku wschodowi na Nibork (Neidenburg).

W odwodzie w rejonie W. Turzy (Gr. Tauersee) 2 dyw. piech.

R o s j a n i e.

Po stronie rosyjskiej zapanował zupełny chaos. Oddziały się pomieszały. Dowódca korpusu wypuścił z rąk kierownictwo i uszedł w nocy do Iłowa (za co został następnie usunięty).

Na północ od Działdowa została straż silna, zebrana z różnych części pięciu pułków. Reszta korpusu wycofuje się dalej na południe ku Mławie.

Dzień 28 sierpnia.

Rankiem 28 sierpnia rusza koncentryczne natarcie niemieckie od północy i zachodu na Działdowo (Soldau), uwieńczone szybkim wynikiem.

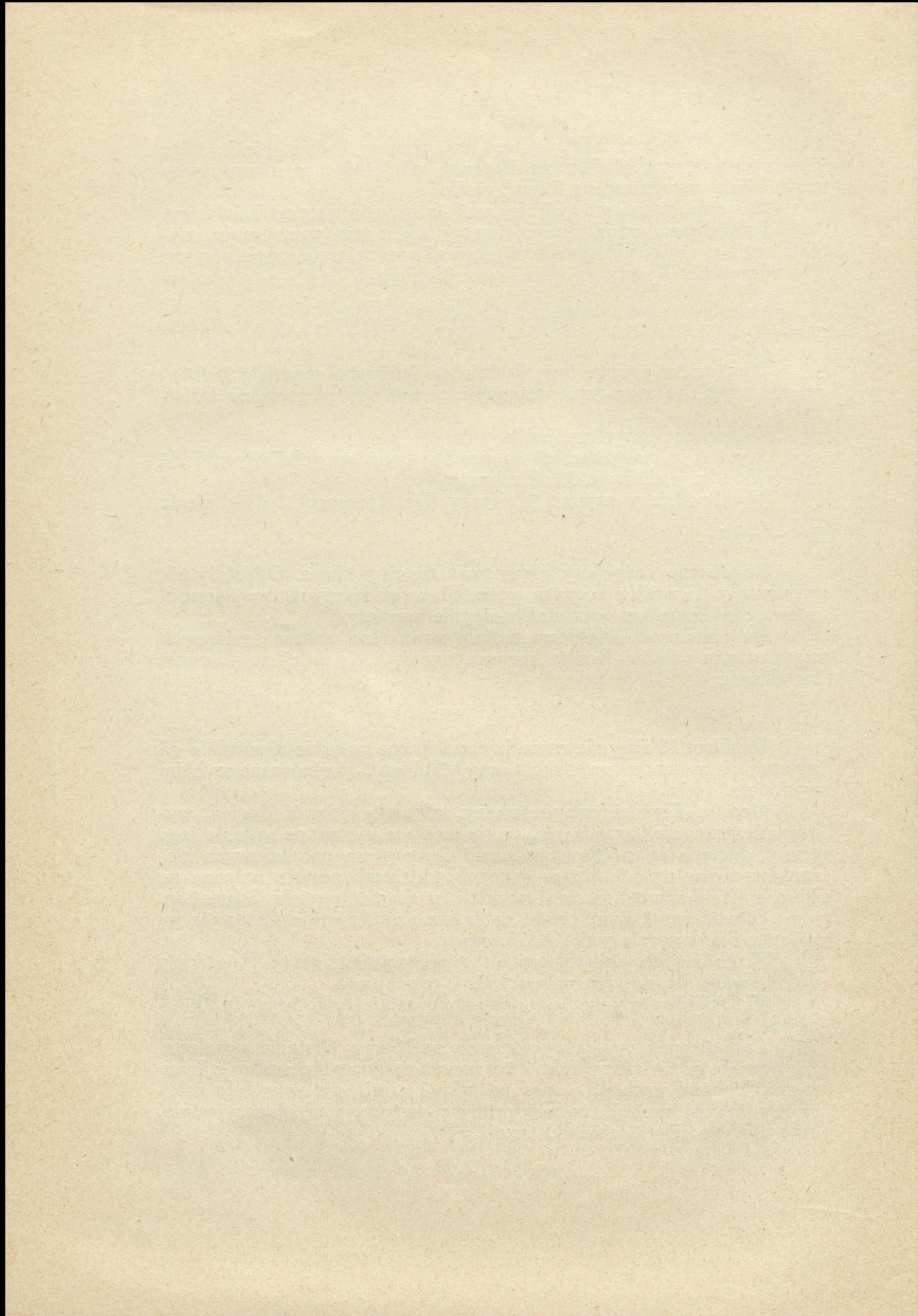
Gen. v. Francois rozpoznawszy całkowity odwrót Rosjan, wydaje niezwłocznie zarządzenia, przywracające pierwotne zadanie jego grupy, odcięcia siłom głównym armji Samsonowa południowych kierunków odwrotnych. Już w rannych godzinach zostaje rzucona na Nibork (Neidenburg) jazda 1 dywizji, a za nią brygada Schmettau.

Odwodowa 2 dyw. piech. rozkazem armji zostaje ściągnięta ku północy dla wsparcia walki XX korpusu.

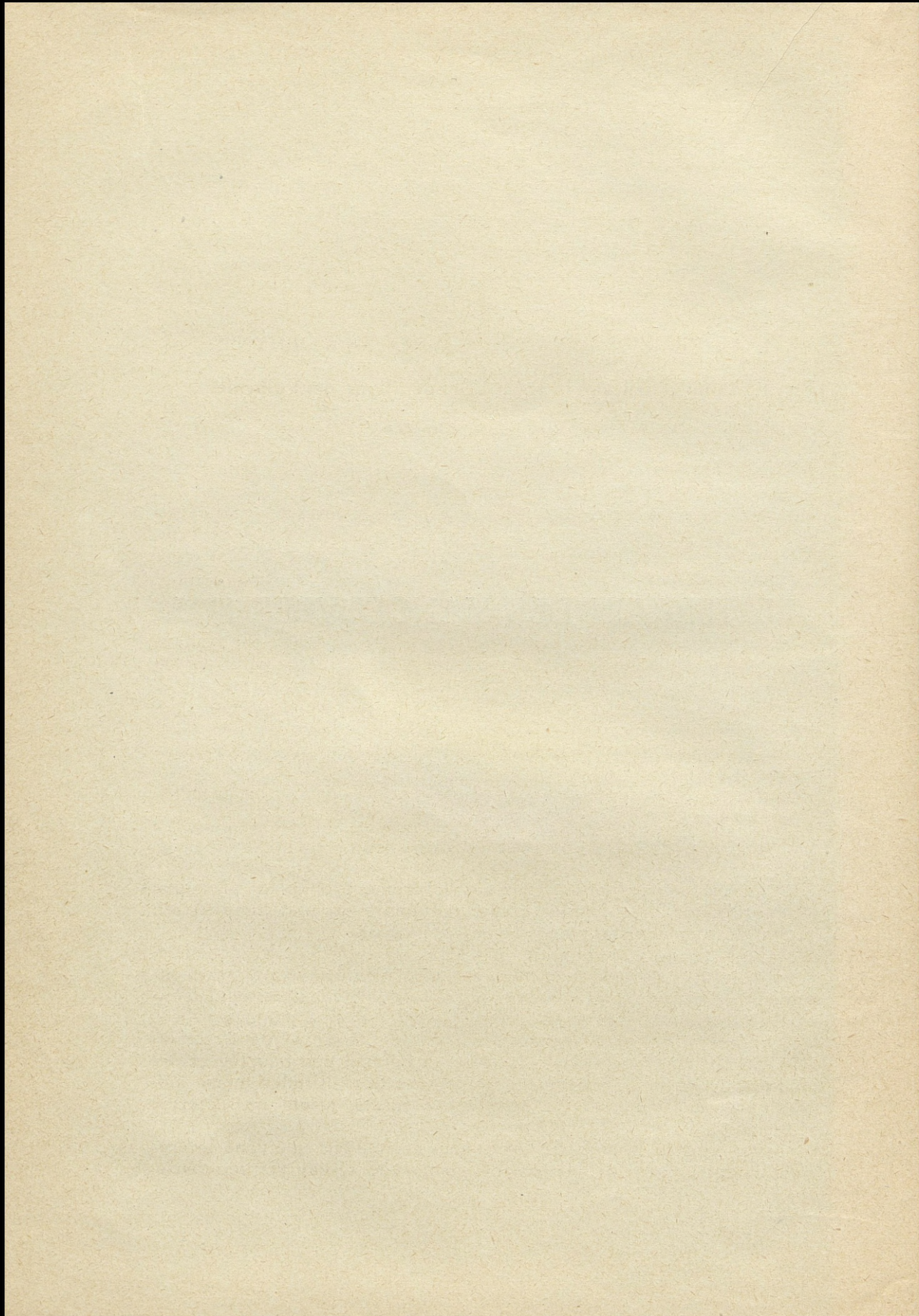
W godzinach południowych zostaje wyciągnięta z Działdowa i skierowana do pościgu na wschód 1 dyw. piech.

W Działdowie, jako jego osłona, pozostaje tylko brygada Mühlmanna.

Cała grupa rosyjska wycofała się na Mławę. O stanie moralnym jej dowódców świadczy fakt, że nawet rozpoznanie ruchu kolumn niemieckich na wschód, a więc na tyły 2 armji, nie wywołało z ich strony żadnej reakcji, żadnej próby powstrzymania nieprzyjaciela, osaczającego siły główne ich armji.

LE TERRAIN DES MANOEUVRES 1925.

I. LE TERRAIN DES MANOEUVRES EN VOLHYNIE.

1. Coup d'oeil sur le théâtre d'opérations de Volhynie.

a) Situation. Limites.

Les manoeuvres de Volhynie auront lieu dans la partie ouest de ce pays, région de Radziwiłłów, Dubno, Krzemieniec.

La Volhynie, vaste pays, situé au passage entre les marais de Pińsk (la Polesie) au nord et le plateau de Podolie au sud, se relie à l'ouest avec la Petite Pologne et la terre de Chełm, à l'est avec l'Ukraine (terre de Kiew).

Les limites historiques de la Volhynie ont une forme presque triangulaire; le sommet du triangle se trouve sur le Bug, région de Włodawa, la base sur le Teterew; le flanc sud est tracé par le haut Boh, la haute Stucz, les sources du Horyń et du Styr, enfin par le Bug depuis Sokal jusqu'à Włodawa. Le flanc nord est formé par la rive sud de la basse plaine de la Prypeć, correspondant à peu près à la voie ferrée Kowel-Sarny-Olewska-Korosten' (Iskorost).

La frontière actuelle, à peu près parallèle à la base du triangle, laisse la majeure partie du pays à la Pologne. Dictée par des raisons d'ordre politique, elle ne correspond pas à aucune limite naturelle ni historique.

b) Configuration du terrain.

La partie sud de la Volhynie, légèrement ondulée, découpée par des ravins, très fertile, forme une pente du plateau podolien (région de Starokonstantynow et de Lachowce).

Plus au nord, région de Poczajow, Wiśniowiec, Krzemieniec, Mizocz, jusqu'à Zasław, nous trouvons une zone de terrain très mouvementé, presque montagneux (au delà de 400 m. d'altitude), couvert de forêts, presque dépourvu de routes, traversé par des vallées marécageuses. Ce sont les „montagnes“ de Poczajow, de Krzemieniec, de Mizocz. Vers l'est, cette zone de terrain peu peuplée et dépourvue de communications se prolonge, à des altitudes moins élevées, par une bande large de grandes forêts, jusqu' au Teterew et au delà.

Au nord de la zone de forêts nous retrouvons une zone légèrement ondulée, très fertile, très peuplée, avec réseau routier dense,

quoique primitif: c'est une zone de 30 à 100 klm. de largeur, limitée au sud par une ligne Żytomierz-Zwiahel-Ostróg-Dubno-Brody, au nord par une ligne Korosteń-Zwiahel-Aleksandrja-Łuck-Kowel-Włodawa.

Enfin, au nord de cette zone fertile, une nouvelle zone de forêts, qui cette fois passe indistinctement dans la basse plaine du Polésie et les marais de la Prypeć. Près de Zwiahel elle se rattache aux forêts de Połonne et de Cudnów, appartenants à la zone méridionale des forêts volhyniennes.

En résumé, la Volhynie se compose d'une haute plaine, favorable aux grandes opérations, mais interrompue dans sa partie occidentale par un massif montagneux et dans toute sa longueur par une zone de grandes forêts et d'une basse plaine, entièrement couverte de forêts, défavorable aux grandes opérations.

c) Rivières de Volhynie.

Tout le pays appartient au bassin de la Pripet; Teterew seul joint directement le Dniepr.

Les rivières très riches en eau, coulent par des vallées larges et marécageuses, vers le nord-est en général.

Elles sont forcées parfois de se chercher par des grands détours une issue sur la basse plaine du nord.

Ce sont les affluents de la Prypeć: Turja, Stochod, Styr (avec Ikwa), Horyń (avec Słucz), Uborc, Usza, l'affluent du Dniepr: Teterew avec la Hnilopiat et la Hujwa.

La Pologne est en possession des bassins de la Turja, Stochod, Styr, ainsi que de la plus grande partie du cours de Horyń (sources, la plus grande partie de son cours moyen et tout le bas Horyń avec la basse Słucz).

Ces rivières forment des obstacles respectables, et les bords de leur vallées fournissent aux deux adversaires (surtout à celui de l'est) de bonnes positions.

Ce rôle, les rivières de Volhynie l'ont joué dans guerre mondiale (Styr, Ikwa, Stochód) et dans la guerre de Pologne (Słucz et Horyń aussi).

d) Réseau routier.

Dépuis mille ans la Volhynie était traversée par les grandes voies, qui, partant du Dniepr et de la mer Noire se dirigeaient vers la Vistule, vers le centre de la Pologne. De ces voies une, la plus septentrionale, allait de Kiev par Żytomierz, Zwiahel, Korzec, Łuck, Włodzimierz Wołyński jusqu'à Zamość et Lublin, avec des ramifications de Łuck par Włodawa à Chełm ou par Kowel à Brześć. Cette voie encore aujourd'hui elle reste une magistrale, grande chaussée stratégique, avec le parcours Kiev — Łuck — Brześć. Cette voie, en partant de Kiev, cherche à gagner au plutôt la zone fertile et peuplée au centre de la Volhynie; elle suit la limite sud des forêts.

Dépuis des siècles il y avait en outre une autre voie plus au

sud, qui partant de Kiew allait sur Berdyczow, Lubar, Starokonstantynow en tournant par le sud les forêts de Polonne et de Sławuta. Cette voie se reliait à Lubar et Starokonstantynow aux grandes voies, qui venaient par la Podolie du bas Dniepr et de la mer Noire. De Starokonstantynow cette voie se prolongeait sur Zaslav, Ostróg, Dubno, en tournant par le nord le massif montagneux de Krzemieniec. De Starokonstantynow elle jetait une ramification sur Tarnopol vers Lwów, de Zaslav une autre sur Zbaraż et Tarnopol vers Lwów, en tournant le même massif par le sud. A Dubno bifurcation définitive: voie de Varsovie par Włodzimierz Wołyński et Zamość ou Chełm, voie de Lwów par Brody ou Beresteczko-Sokal.

Ces voies méridionales, privées de chaussées, sont aujourd'hui mal faites pour concourir avec la magistrale au nord, cependant elles n'ont pas perdues leur importance stratégique: les événements de l'armée 1920 l'ont prouvés.

La magistrale voie ferrée de la Volhynie suit d'abord la direction de la vieille voie méridionale, de Kiew par Berdyczów, Szepetówka (près de Zaslav), Mohylany (près de Ostróg); depuis ce point elle fait un détour vers le nord, à travers la zone fertile et peuplée, par Zdołbunow et Równe; de Zdołbunow une ramification se dirige sur Dubno et Brody (vers Lwów); de Równe une autre à travers la Polesie (Sarny, Łuniniec) vers Wilno. Depuis Równe la magistrale longe la vieille voie septentrionale et la grande chaussée, par Kiwerce (près de Łuck) à Kowel, ou bifurcation: par Chełm vers Lublin et Varsovie et par Brześć vers Varsovie.

Par la construction de ces chaussées et de ces voies ferrées, la région de Równe est devenue le noeud des communications les plus importantes entre Kiew, Lwów et Varsovie.

e) L'histoire des voies stratégiques de la Volhynie.

Les mêmes conditions naturelles du théâtre stratégique de la Volhynie, qui ont déterminé le parcours des principales lignes de communication, déterminèrent depuis de siècles les voies des invasions, qui, partant du Dniepr ou de la mer Noire, se dirigeaient par la Volhynie, voie la plus courte, vers le coeur de la Pologne, ou bien, prenant Lwów pour objectif, préféraient cette direction pour tourner les bonnes lignes de défense, formées par les ravins des affluents gauches du Dniestr, traversants le plateau podolien.

Surtout les voies de la Volhynie méridionale jouèrent un rôle important: celle qui vient de l'Ukraine par Berdyczow sur Lubar et Zaslav, l'autre, de la Podolie par Winnica, Starokonstantynow et Zaslav, ainsi que les voies de Starokonstantynow sur Tarnopol, de Zaslav sur Zbaraż et Tarnopol, de Zaslav sur Ostróg et Dubno, de Dubno sur Włodzimierz, sur Beresteczko et sur Brody.

Toutes ces voies sont marquées par des champs de bataille historiques:

Starokonstantynow et Pilawce 1648,
Lwów, Zamość 1648,

Zbaraż 1649,
 Beresteczko 1651,
 Cudnów (au nord de Lubar) 1660,
 Lubar, Zieleńce (près de Zaslav), Ostróg, Dubienka (entre
 Włodzimierz et Włodawa) 1792.

Les Russes organisèrent en Volhynie un système de défense: deux petites forteresses d'arrêt: Dubno (direction Lwów), Łuck (direction Varsovie), ayant comme base le vaste camp retranché de Równe. Ces fortifications n'ont pas joué de rôle 1915-7. Au contraire, les rivières ont favorisé la défense et la stabilisation.

L'offensive de Brusilow juin 1916 réussit à rompre le front des Autrichiens en suivant la direction d'Olyka sur Łuck; l'exploitation eut lieu en partie vers Kowel, mais surtout sur Dubno-Brody vers Lwów.

Pendant la guerre de Pologne 1920, la Volhynie servit de base à notre offensive du mois d'avril sur Berdyczów, Żytomierz, Kijów.

C'est ici que se déroulèrent les principales luttes contre l'armée de cavalerie rouge (Budienny) qui, venant du bas Dniepr, réussit à rompre le front polonais au sud entre le Dniepr et le Boh, poussa sur Berdyczów et Żytomierz, pour prendre ensuite la vieille voie stratégique Kiew—Lwów (bataille de Zwiahel, de Korzec, de Horyń, manoeuvre par Ostróg sur Równe, bataille de Równe, bataille de Dubno, bataille de Brody et Beresteczko) enfin de la région de Lwów elle fit, suivant les traces de Chmielnicki 1648, une manoeuvre sur Włodzimierz et Zamość, ou elle éprouva un échec décisif.

De l'autre côté, l'offensive polonaise du septembre 1920, partant du Dniestr au sud est de Lwów et de la région de Lublin, aboutit à une action convergente des forces venant de la Petite Pologne par Zbaraż et de celles qui venaient du Bug par Dubno et Ostróg dans les environs de Zaslav.

Ainsi les événements des dernières guerres ce sont déroulés sur les vieilles voies de guerre et les décisions sont tombées sur les vieux champs de batailles.

2. Le terrain des manoeuvres.

a) La situation et caractéristique du terrain.

Le terrain des manoeuvres en Volhynie est situé entre le haut Styr à l'ouest (région de Brody, Szczurowice, Beresteczko), les monticules et bois de „Dubieńskie Sady“ au nord (région à l'ouest de Dubno), la Ikwa à l'Est (région à l'ouest de Krzemieniec et Werba) et le massif de Poczajow au sud („montagnes de Poczajow“).

C'est un couloir naturel qui conduit de la Volhynie vers la Petite Pologne, de Dubno vers Lwów.

Le terrain du couloir, pour la plupart découvert, plat ou légèrement ondulé, partout facile, est encadré d'un côté par le terrain fouvémenté, couvert et privé de bonnes routes des „Sady Dubień-

skie", de l'autre côté par les hauteurs à pentes rapides et les forêts de Poczajow. L'entre nord-est du couloir est fermée par la Ikwa et le fort de Dubno, l'issue sud-ouest est ouverte.

Les vallées du Styr de la Ikwa et de ses affluents moins importante: Boldorka, Słonówka, Płaszówka, forment autant de lignes favorables à la défense, dont celle de l'Ikwa est cependant de beaucoup la plus importante.

Les communications principales sont:

1. Les chaussées Brody-Radziwiłłów et Dubno-Ptycze, reliées par la route Ptycze-Radziwiłłów.
2. La chaussée Dubno-Młynów (d'ou chaussée vers Beresteczko).
3. La chaussée Dubno-Krzemieniec.
4. La route Radziwiłłów-Kozin.
5. La route Radziwiłłów-Krzemieniec.
6. La route Radziwiłłów-Poczajów-Krzemieniec.
7. La route Brody-Szczurowice.
8. La chaussée Brody-Założce (d'ou chaussées vers Tarnopol et vers Zbaraż). La voie ferré Brody-Dubno a une ramification de Kamienica à Krzemieniec.

Les fortifications permanentes sont représentées par le fort d'arrêt de Zahorce au sud de Dubno, à moitié démolé, qui domine les abords sud et sud est de Dubno, la vallée de l'Ikwa et ses passages jusqu' à Werba, ainsi que le secteur correspondant de la voie ferrée. Le fort reste un observatoire important.

b) Evénements historiques sur ce terrain de manoeuvre.

Le plus grand des événements de l'histoire de Pologne, qui s'accomplit dans la région étudiée, ce fut la bataille de Beresteczko 28 juin 1651: le roi polonais Jean Casimir, avec une armée de 73.600 combattants, infligea un désastre complet à une armée cosaquo-tartare de Chmielnicki, forte de 200 — 300.000 combattants.

Chmielnicki avec l'armée des Cosaques menaçait Lwów, campait sous Zbaraż, lorsqu'il apprit la concentration de l'armée royale sous Sokal. Se sentant menacé par une manoeuvre sur ses arrières, immédiatement il se mit en marche, en prenant la voie de rocade Zbaraż-Brody-Beresteczko et ralliant à lui le khan des Tartares.

Les Polonais effectuèrent le passage du Styr à Beresteczko, aux prises avec les avantgardes tartares, ils se mirent en position devant leurs ponts, l'aile gauche appuyée à la Płaszówka, l'aile droite à la forêt au sud de Beresteczko.

Sur cette position ils attendirent l'attaque ennemie. Comme l'adversaire tardait, l'aile gauche polonaise, la cavalerie sous les ordres du prince Jérôme Wiśniowiecki, attaqua, renversa le dispositif cosaque et pénétra dans le camp ennemi.

Pour dégager les Cosaques, l'armée tartare attaqua notre corps de bataille. Les feux de notre artillerie et infanterie rejetèrent les Tartares et leurs infligèrent des pertes si importantes, que le khan abandonna avec ses troupes le champs de bataille.

Les Cosaques, isolés, se retrachèrent dans les marécages de la Płaszówka. Réduits au bout de quelques jours, ils subirent une débacle inouïe.

L'an 1831 le général polonais Joseph Dwernicki, grand cavalier, marchant avec son corps léger du Bug vers la Podolie, livra au général russe Rüdiger une belle bataille à Boremel et Michałowka sur le Styr; ensuite il passa par Beresteczko et Radziwiłłów sur Poczajow.

Pendant la guerre mondiale, les grandes opérations les plus intéressantes qui eurent lieu sur ce terrain, se déroulèrent 1916, pendant l'offensive Brusilow.

Après la rupture de Ołyka et de Łuck, la victorieuse 8-e armée, Kaledin, refoulait par son effort principal la 1-re armée autrichienne de la région Dubno sur la Płaszówka et ensuite, avec le concours de la 11-e armée Sacharow, elle la rejétait sur Radziwiłłów, Brody et au delà (batailles opiniâtres de Rudnia, de Beresteczko, de Radziwiłłów).

Pendant la guerre de Pologne 1920, ce terrain fut deux fois champs de batailles importantes: la bataille de Dubno (13—24 juillet) et la bataille de Brody (28 juillet — 5 août).

c) Evénements de 1920: bataille de Dubno.

La bataille de Dubno, plutôt une suite de manoeuvres et de combats, fait partie des opérations contre l'armée de cavalerie de Budienny.

Après la bataille de Równe (4—9 juillet 1920), la 2-e armée polonaise (Raszewski), qui opérait en Volhynie méridionale, se replia sur le Styr, région de Łuck.

La 6-e armée (Romer), qui opérait en Podolie et couvrait la Petite Pologne, avait détaché le 3 juillet un groupement important, presque 2 divisions (groupement Krajowski), avec mission d'intervenir par Zasław sur les arrières de l'armée de cavalerie.

Pendant la bataille de Równe Krajowski s'empara de Zasław et poussa jusqu'à Ostróg; mais en suivant les ordres, qui lui sont parvenus au cours de l'opération, il abandonna la direction de Równe et se rabattit sur Krzemieniec, avec mission de couvrir la direction Dubno-Lwów.

Après la bataille de Równe cette direction restait ouverte et ne pouvait être défendue que par une manoeuvre de la 2-e armée partant du Styr, ou du groupement Krajowski, partant de Krzemieniec.

Budienny suivait la 2-e armée avec une division de cavalerie, le groupement Krajowski avec une autre et avec son infanterie; il concentra son gros à l'est de Dubno, où ses détachements se trouvaient depuis le 6 juillet. Une petite garnison polonaise (un bataillon de dépôt) tenait dans le fort de Dubno (Zahorce).

Le 11 juillet Krajowski réussit à battre l'infanterie de la 45-e div. rouge; en laissant à Krzemieniec une brigade, la X-e, il poussa le

12 juillet son gros, la 18-e D. I., par la rive gauche de la Ikwa de Sapanow sur Werba. Le 13 juillet il commença l'attaque en direction de Dubno, débloqua le fort; sa colonne droite atteignit Taranow, sa gauche, engagée dans les „Dubieńskie Sady" approchait de Chorupań. Dans la nuit au 14 juillet Dubno était pris.

En même temps commença le mouvement des éléments de la 2-e armée: cavalerie et quelques bataillons de la 6-e D. I., sur les deux rives de la Ikwa, directions Młynów.

Budienny oppose à cet adversaire une de ses divisions; une autre soutient le combat contre Krajowski; le gros, partant de Młynów, attaque l'aile gauche de Krajowski et cherche de la déborder et la tourner. Ses détachements se portent sur Radziwiłłów.

Krajowski tient à garder sa liberté d'action: il observe la Ikwa par des détachements, son gros se reconcentre à Werba (14 juillet).

Le 15 juillet Budienny reprend Dubno, passe la Ikwa en force par Młynów et refoule partout les avantgardes de Krajowski. Le commandant de la 6-e armée ordonne à Krajowski de reprendre Dubn. L'après-midi il attaque, en manoeuvrant avec sa gauche par les „Sady Dubieńskie". Après un combat sanglant il reprend le 16 juillet matin Chorupań et le soir Dubno.

Deux des divisions de la cavalerie rouge sont battues. En même temps la 6-e D. I. polonaise (2-e armée) et la cavalerie approchent de Dorohostaje, 6 klm. au nord de Młynów. Nous sommes à un pas de la victoire. Budienny réussit cependant, en dirigeant son effort principal contre les éléments de la 2-e armée, de les refouler.

Le 17 juillet ils repassent le Styr.

Le 17, 18, 19 juillet la 18-e D. I. combat isolée, débordée et menacée sur ses arrières (les cosaques à Radziwiłłów) contre le gros de Budienny qui par Arczyszyn et Młynów fonce sur Chorupań et manoeuvre par Smordwa. C'est là que les deux adversaires concentrent leur effort principal. Le 19 juillet le g-al Krajowski près de Chorupań, Budienny à Arczyszyn se voient mutuellement en dirigeant la bataille.

Le 18-e D. I. s'est maintenue avec des pertes formidables, très épuisée. Le mouvement tournant de la 4- D. C. rouge vers Radziwiłłów paraissait très menaçant. Le flanc droit, région de Ptycze, était menacé par une attaque de la 45-e D. I. rouge. L'intervention de la 2-e armée ne se faisait pas sentir. Le général Krajowski se décida, dans la nuit au 20 juillet de reconcentrer sa division sur Radziwiłłów. Il ne savait pas qu'au même instant le 19 juillet la 3-e D. I. (2-e armée), partant du Styr, atteignait en combattant Perekale, à 10 klm. de sa gauche.

Sa retraite permit à Budienny de jeter ses forces réunies sur cet adversaire et de le refouler le jour suivant sur le Styr.

Le commandement du front sud-est cherche encore une fois à battre Budienny par une manoeuvre concentrique de la 18-e D. I. et des éléments de la 2-e A. Dans la nuit au 22 juillet la 3 D. I. et une bde de cav. reprirent le mouvement offensif en passant le

Styr entre Łopasze et Lipa; la 18 D. I. commença le 22 soir sa marche de Radziwiłłów sur Rudnia et Iwanie. L'adversaire réussit encore une fois à réunir trois divisions contre la 2-e armée et la rejeter au delà du Styr, en retardant la marche de Krajowski (23 juillet), puis, le 24 juillet il jeta toutes ces forces sur le groupement Krajowski (groupé sur la Płaszówka), dont il réjeta la droite dans la région de Poczajow (la 45 D. I. rouge contre la X brig. inf. pol.), puis, en fixant Krajowski de front avec la 14-e D. I. et une partie de la 11 D. C., il tourna avec une partie de la 11 D. C. le gros polonais (région de Hrada) et lança toute la 4-e D. C. sur le flanc gauche et les derrières de l'adversaire. Le 24 juillet la 18 D. I. pol., enveloppée, perd la moitié des ses combattants, le tiers de son artillerie; avec peine elle perce sur Radziwiłłów, puis sur Brody, où enveloppée encore une fois, elle perce dans la nuit 25-26 juillet sur Olesko et Podhorce.

La manoeuvre de Dubno avait définitivement échoué. Au prix de lourdes pertes nous ne sommes parvenus qu'à arrêter l'avance de l'armée de cavalerie.

d) Evénements de l'année 1920. Bataille de Brody.

Pendant les opérations contre l'armée de cavalerie rouge dans la région de Dubno, le Haut Commandement polonais parvint à réorganiser et augmenter le gros de notre cavalerie, en formant dans les environs de Zamość et Hrubieszów le C. C. Sawicki (deux D. C.). La 1-e D. C. devait atteindre le 28 juillet Horochów sur la Lipa en Volhynie; la 2-e D. C. la suivait dans un délai de 2 jours. Le C. C. fut mis par un ordre du Commandement du front Sud-Est daté 26 juillet à la disposition de la 2-e armée gen. Raszewski, avec mission de l'employer en coopération avec le gros de l'armée à une opération décisive contre Budienny. Dans le même but on donnait à la 2-e armée la 1-re D. de légions, la meilleure de toute l'infanterie, en la prélevant sur la 3-e armée. L'attaque devait partir du Styr entre Beresteczko et Michałówka (Boremel), dans la direction de Brody et Radziwiłłów. La 18-e D. I. devait fixer l'ennemi devant son front et empêcher l'enveloppement du flanc gauche de sa 6-e armée, danger imminent, la 11-e D. C. rouge ayant poussé sur Toporow.

Le 29 juillet les troupes de la 2-e armée et du C. C. ont atteint en combattant la base de départ sur le Styr. La 4-e brig. C. (appartenant à la 2-e armée) se trouve vis à vis de Szczurowice, la 6 D. I. dans la région de Beresteczko; la 1 D. C. en arrière; la 1 D. I. (leg.) entre Michałówka et Targowica.

Le 30 juillet l'aile gauche de la 2-e A. avance sur la rive sud du Styr. La 1-e D. I. brise les résistances de la 14-e D. C. rouge et la refoule vers le sud; la 6-e D. I. et la 1-re D. C. percent entre la 14-e et la 6-e D. C. Mais au Sud, à Szczurowice, Budienny réussit à rejeter la 4-e brig. au delà du Styr, en l'écrasant par le nombre: les gros de la 4-e et 6-e D. C. La brigade polonaise bat en retraite sur la Lipa; les rouges poussent des détachements sur Radziechów, Drużkopol,

Stojanów. En même temps le gros de la 18-e D. I. polonaise attaque le 11 D. C. dans la région de Toporow; la division rouge est ramenée derrière le Styr. En somme, l'armée de cav. rouge est menacée d'être refoulée vers le sud, avec l'aile droite écrasée, notre 2-e armée est menacée d'être refoulée vers le nord, avec l'aile droite en déroute.

Cependant le général Raszewski voit la 2-e D. C. arriver à Horochów. Il laisse son infanterie sur le terrain conquis, mais il reprend sa cavalerie derrière la Lipa et la concentre.

Budienny concentre toutes ses forces pour la bataille, son aile droite, région Beresteczko, est remplacée par la 24-e D. I., accourue de la région de Luck.

Le 31 juillet les forces de la 18-e D. I. qui avait repris Toporow, attirent sur elles deux divisions rouges: les 4-e et 11-e D. C. Cernés, les Polonais résistent à Toporow, en bravant les attaques.

Le 1 août toute la cavalerie polonaise avance de la Lipa sur le Styr, en brisant la 6-e et une partie de la 4-e D. C. rouge. Sur notre gauche, les deux D. I. refoulent la 14-e D. I. sur la Płaszówka, atteinte par la 1 D. I., qui ne se laisse pas fixer par les attaques de flanc, faits par la 24-e D. I. à Targowica.

Le 2-e août le général Krajowski dégage ses troupes de Toporow, il avance sur Łopatyn, où il reconte la 4-e brig. de C. polonaise. Notre 6-e D. I. avance jusqu'à 4 klm de Brody. Tout notre C. C. atteint avant la nuit la région de Radziwiłłów. La 1-e D. I. continue vers le sud-est (direction de Kozin et Rudnia). Les divisions de Budienny battues et foulées, entassées dans la région de Brody, profitent de la nuit au 3-e août pour se retirer rapidement du sac, qui menaçait de se fermer sur elles.

Le 3 août le général Krajowski lance toute la 18-e D. I. à une attaque concentrique de Podhorce-Olesko et de Łopatyn sur Brody; il a sa gauche la 4-e brig. cav. Refoulant la 11 D. C. et la 45-e D. I. il s'empare de la ville.

En même temps, suivant des ordres recus et qui prescrivaient la suspension des opérations contre Budienny et la retraite stratégique sur le Bug, les troupes de la 2-e armée et du C. C. arrêtent l'attaque décisive, qu'elles avaient commencées et rentrent sur le Styr.

Budienny regroupe en pleine liberté ses forces, il les lance même immédiatement en poursuite qui s'arrête cependant sur le Styr.

Le 5 juillet il attaque la 18-e D. I. à Brody, sans réussir, puis il ramène son armée dans la région de Dubno et Werba, pour la rétablir.

La bataille suspendue au moment même de la décision, ne donna pas aux Polonais la pleine victoire, qu'ils attendaient. Elle eut cependant pour résultat une diminution considérable de l'énergie offensive de l'armée de cavalerie rouge et sa passivité presque entière pendant les neuf jours (4 — 12 août) qui suivirent la bataille.

II. LE TERRAIN DES MANOEUVRES EN POMÉRANIE POLONAISE.

1. Coup d'oeil sur le théâtre d'opération poméranien au nord de la Vistule.

a) Situation. Limites.

Les manoeuvres en Poméranie polonaise auront lieu sur la rive droite de la Vistule, dans la région au nord-est de Toruń (Thorn) entre cette place forte et la rivière Lutryna, près de Kowalewo (Schönsee) et Wąbrzeźno (Briesen).

Cette région fait partie du pays de Chełmno (Culm) appartenant jadis à la Prusse polonaise, dite Royale; aujourd'hui le pays de Chełmno appartient au palatinat poméranien.

La Vistule, qui fait un angle très accentué près de Fordon en aval de Toruń, arrose ce pays de deux côtés: le sud-ouest et le nord-ouest, en le séparant du reste de la Poméranie.

La limite sud-est est formée à partir de la région de Działdowo (Soldau) par la Drwęca (Drewenz); mais le pays de Chełmno s'étend au delà de la haute Drwęca, sur les deux rives de son affluent, la r. Wela (Welle) et sur la région de la haute Działdówka, en se reliant avec la Masovie (palatinat de Varsovie). La limite nord, c'est la frontière de la Prusse Orientale, qui correspond presque exactement à l'ancienne frontière entre la Prusse Royale et Duché de Prusse; elle passe par les environs de Działdowo (polonais), de Dąbrowno-Gilgenburg (prussien) de Lubawa-Löbau (polonais), de Biskupice-Bischofswerder (prussien) et suit jusqu'à la Vistule les cours d'eau de la Jardenga et de la Ossa.

Le pays de Chełmno n'a pas de limites naturelles ni du côté de la Masovie, ni du côté de la Prusse Orientale; les frontières ne sont tracées que par l'histoire politique.

b) Configuration du terrain.

Le pays de Chełmno est situé sur les pentes du plateau prussien. Il forme une plaine légèrement ondulée, montant vers le nord-est, découpée et compartimentée par les rivières: Działdówka, Drwęca, Ossa et leurs affluents, parsemée par des lacs nombreux. Pays découvert aux accès faciles; il n'ya de forêts importantes que sur les limites: aux environs de Lidzbark-Lautenburg (vieille frontière russe); aux environs de Niemiecka Hława-Deutsch-Eylau; enfin au nord de Grudziądz. Le terrain est cultivé, les communications bonnes et nombreuses.

La vallée de la haute Drwęca ainsi que le groupe de lacs au nord de Brodnica (Strasburg) séparent deux régions du territoire de Chełmno.

La région est, environs de Działdowo, Lidzbark, Brodnica, Lubawa (Löbau); cette région est reliée par la Działdówka (Wkra) avec la Masovie et le palatinat de Varsovie et forme un objet géographique et stratégique distinct;

La région ouest, environs de Toruń, de Chełmno, de Grudziądz, de Chełmża (Culmsse), de Wąbrzeźno (Briesen); elle forme une vaste tête de pont sur la rive droite de la basse Vistule, face à la Prusse Orientale.

c) Réseau routier.

Le réseau routier, créé par les Prusiens, pas assez relié avec le réseau polonais de la rive gauche de la Vistule et de la Masovie, a son noeud important au delà de la frontière prussienne à Niemiecka Hawa (Deutsch Eylau); c'est là que se croisent les magistrales voies ferrées Toruń-Królewiec (Königsberg) et Varsovie-Mława-Działdowo-Gdańsk.

Parmi les nombreuses lignes de chemin de fer, les plus importantes sont:

pour la région est: la ligne à double voie Mława-Deutsch Eylau,
pour la région ouest: la ligne à double voie Toruń-Deutsch Eylau,
et les lignes de rocade:

au sud Działdowo-Lidzbark-Brodnica-Kowalewo-Chełmża-For-
doń-Bydgoszcz,

au nord-Brodnica-Jabłonowo-Grudziądz,

enfin les lignes Toruń-Chełmża-Grudziądz et Toruń-Chełmno.

On remarque l'importance des noeuds Działdowo, Brodnica, Kowalewo.

Les chaussées les plus importantes sont dans la région est:

Działdowo-Ostróg (Ostrode), Lidzbark-Lubawa (Löbau)-Deutsch Eylau,

dans la région ouest les chaussées de Toruń par Kowalewo et Wąbrzeźno vers Deutsch-Eylau. Toruń est bien relié par des chaussées par Chełmża avec Chełmno et Grudziądz.

Une grande chaussée de rocade va de Działdowo par Lidzbark et Brodnica sur Kowalewo.

d) L'histoire des voies stratégiques du territoire de Chełmno et le rôle de Toruń.

La plus importante parmi les voies de guerre historiques, qui parcourent ce territoire, c'est celle, qui partant du centre de la Pologne (Modlin) rémonte la rivière Wkra-Działdówka jusqu'à Lidzbark (Lautenburg) ou Działdowo (Soldau) pour prendre de là la direction de Ostród (Osterode) et Malborg (Marienburg), ou celle de Olsztyn (Allenstein) et Królewiec (Königsberg).

C'est la voie de l'expédition du roi Ladislas Jagiełło 1410, couronnée par la victoire de Grunwald (Grünfelde, près de Tannenberg, 7 klm. au nord-est de Dąbrowno-Gilgenburg).

L'an 1914, l'aile gauche de la 2-e Armée russe, Samsonow, suivait la même direction.

La région ouest du pays fut plusieurs fois le théâtre des opérations contre les chevaliers teutoniques (XV-e siècle), contre les

Suédois, Gustave Adolphe et Charles Gustave (XVII-e siècle), épisodes de la lutte historique pour la Poméranie polonaise et pour les bouches de la Vistule.

C'est dès le XV-e siècle que se revela l'importance stratégique de Toruń.

Enlevé par la Prusse 1793, Toruń devint une forteresse prussienne. Napoléon 1806 employa Toruń comme pivot de la manoeuvre contre les Russo-Prussiens sur Varsovie. Dès lors, Toruń devient la base de ravitaillement et le noeud le plus important des communications de la Grande Armée.

Cédé par le traité de Tilsit au Duché de Varsovie avec le pays de Chełmno, il joua un rôle important 1809 en arrêtant la marche des Autrichiens vers la basse Vistule, et 1811 — 12, dans la préparation de la campagne de Russie et dans les plans d'operations.

Par le traité de Vienne 1815 repris par la Prusse, devenu forteresse de 1-ère classe, il fut exploité dans la préparation de la campagne 1914 et dans la conduite des opérations de cette année.

Pour les Prussiens, l'importance de Toruń consistait dans sa position centrale entre les voies probables de l'invasion russe: celle de Mława et Marienburg (voie de Jagiello 1410) et celles qui partant de Varsovie se dirigent vers l'Oder et Berlin. Dominant les deux rives de la Vistule, Toruń menaçait de flanc les deux voies d'invasion, servant de base excellente pour une manoeuvre contre l'armée de l'agresseur pour détendre soit la capitale du royaume prussien, soit le berceau de la dynastie. Ce rôle de Toruń fut reconnu et apprécié par général polonais Prądzyński, qui dans un mémoire daté de 1828 sur le plan d'une guerre russo-prussienne affirme:

„Un seul parti convenable aux Prussiens, c'est de réunir leur armée principale autour de Thorn à cheval sur la Vistule. Là elle s'oppose immédiatement à l'invasion de tout le royaume de Prusse par le sud et elle se trouve à portée de soutenir le corps détaché, qu'elle ne manquerait pas d'avoir vers le Niemen pour la défense de ses frontières de ce côté.

Alors la partie de la Prusse située sur la rive droite de la Vistule, quoique paraissant en l'air au premier abord, ne saurait être occupée par nos troupes, qu'à la suite d'une victoire.

L'armée prussienne, rassemblée à Thorn, ayant ses communications assurées avec les places de la Vistule d'une part et de l'autre avec Küstrin et Berlin par la rive droite de la Netz (Noteć), menace les communications de notre armée, qui s'avancerait sur l'Oder; et si même, en nous proposant dès le principe cet objet, nous couvrions ces mêmes communications par un corps d'armée, de dernier ayant devant lui la grande armée ennemie, et ne pouvant pas reculer, afin de ne pas découvrir la ligne d'opérations de notre armée expéditionnaire, serait nécessairement défait — et alors toute l'armée se trouverait compromise. Il s'ensuit que tant que les Prussiens auront une armée respectable à Thorn, ils peuvent être certains, que nous n'avancerons guère sur Berlin“.

Les plans de guerre de Moltke et de Schlieffen modifient cependant ce rôle de Toruń. Au lieu de servir de centre d'opérations, il va former un pilier important du dispositif allemand en Prusse Orientale.

La situation de la Prusse Orientale, débordant le théâtre d'opération de la Vistule Centrale, ouvrait les possibilités de prendre à revers chaque dispositif russe en Pologne et de défendre la capitale de l'empire par une manoeuvre offensive sur le flanc et les arrières de l'ennemi, en disposant à l'aile gauche de la tête de pont de Toruń. La nature de ce théâtre d'opérations, obligeant l'agresseur russe de diviser ses forces pour tourner le grand obstacle des lacs mazuriens, augmentait la possibilité d'économiser les forces en cas de défense et de les faire jouer sur les lignes intérieures.

Dans le système de fortification, par lequel on prépara le théâtre de la Prusse Orientale pour servir de base à la défense stratégique de l'Allemagne, les fortifications de la basse Vistule devaient:

- a) former une base solide à l'armée de manoeuvre;
- b) pendant ses opérations dans le couloir nord couvrir ses arrières contre une tentative ennemie, partant de la basse Narew et de Modlin.

C'était le rôle special de Toruń, qui menacerait de flanc l'ennemi marchant par Mława, retarderait sa marche et l'obligerait à faire des détachements.

- c) ces fortifications formaient la dernière ligne de repli sur ce théâtre d'opération, ligne, sur laquelle il fallait arrêter et fixer l'ennemi jusqu'à l'arrivée de l'Ouest des forces pour effectuer un retour offensif.

L'importance de Toruń était évidente: situé le plus à l'est, il menaçait le flanc d'une armée russe, qui voudrait forcer la basse Vistule.

- d) Enfin, si l'offensive russe à l'est de la Vistule était doublée par une offensive sur la rive gauche, les forteresses de la basse Vistule separaient les armées ennemies, en créant des possibilités de manoeuvrer sur les lignes intérieures.

Alors, Toruń formerait un bastion offensif, servant de pivot pour des manoeuvres sur les deux rives de la Vistule.

Cette combinaison fut étudiée plusieurs fois au cours des voyages tactiques du général Schlieffen.

En outre Toruń formait la soudure des théâtres d'opérations de la Prusse Orientale et de la Posnanie, entrant dans le système de forteresses de l'Oder et de la Warta et servant de pilier à la gauche de ce système.

Un coup d'oeil rapide sur le rôle de Toruń dans la campagne de 1914:

1) Le général Prittwitz après avoir pris le 20 août à Gąbin (Gumbinnen) sous l'impression de l'apparition d'une armée russe (Samsonow) dans la région de Mława, sa décision de retraite, décide le 22 août de reconcentrer son armée, l'aile droite appuyée à Toruń, et d'attaquer l'armée Samsonow de flanc.

2) La deuxième armée russe, s'étant dirigée beaucoup plus vers l'ouest, que ce n'était prévu et ordonné, dut se couvrir du côté de Toruń. Le Haut Commandement confie cette tâche à deux corps, prélevés sur la 9-e armée (armée de Varsovie): le I-er et celui de garde (remplacé plus tard par la 3-e D. G.). Ce groupement (Artamanow) fut soumis ensuite au général Samsonow.

3) Après l'échec de Varsovie, octobre 1914, les Russes s'étant engagé vers la Silésie, Hindenburg fait transporter l'armée Mackensen de la Silésie sur Toruń, d'où il la fait attaquer de flanc vers le sud et le sud-est. Manoeuvre aboutissante à la bataille de Lodz. Depuis Toruń se trouva en dehors de la zone des opérations.

2. Les événements. La bataille de Tannenberg sur le territoire polonais.

Combats de Uzdowo et Działdowo (26—28 août 1914).

L'épisode le plus important de l'histoire militaire qui se déroula en partie sur notre territoire à proximité du terrain de manoeuvres c'est la bataille de Tannenberg, août 1914, livrée par la 8-e armée allemande, Hindenburg, contre la 2-e armée russe, Samsonow, bataille conçue et conduite selon la formule de Schlieffen et le schéma de la bataille de Cannac, dont elle fut une réalisation classique. L'extrémité est du palatinat poméranien, alors partie de la Prusse Orientale, fut le théâtre d'un des événements les plus décisifs de la lutte de la gauche allemande — frayant à la manoeuvre d'enveloppement par le sud le chemin sur les communications de l'adversaire. Ces opérations se déroulent en trois phases:

1-o Concentration et conquête des positions de départ pour l'attaque de Uzdowo (Usdau) 25 et 26. VIII.

2-o Combat d'Uzdowo, 27. VIII.

3-o Combat de Działdowo et exploitation, 28. VIII.

On peut étudier les événements sur le terrain, puisque les points les plus importants se trouvent en Pologne.

a) Les adversaires. Leur forces.

Les Allemands:

Le groupement ouest, commandé par le général v. François (commandant le I. C. A.).

Composition.

Le I-er C. A. (24 bataillons, 8 escadrons, 24 batteries légères 8 batteries lourdes), la 5-e brig. de Landwehr v. Mühlmann (6 bataillons, 1 escadrons, 1 batterie légère, batteries lourdes) la 70 brigade Landwehr v. Schettau (6 bataillons, 2 escadrons, 3 batteries légères, 2 batteries lourdes); total 36 bataillons, 11 escadrons, 28 batteries légères et 14 batt. lourdes.

Les Russes:

La flancgarde gauche, général Artamanow (commandant le I. C. A.)

Composition:

Le I-er C. A. (32 bataillons, 5 escadrons, 12 batteries légères, 4 batteries lourdes); la 3-e D. G. (12 bataillons, 6 batteries légères), la 1-e brigade de chasseurs (8 bataillons, 3 batteries légères; les 5-e et 15-e D. C. (48 escadrons, 4 batteries à cheval); total: 52 bataillons, 53 escadrons, 25 batteries légères et 4 batteries lourdes.

b) Le champ de bataille.

Le champ de bataille est compris entre la vallée marécageuse de la Działdówka au sud et la rivière Welle à l'ouest et le nord-ouest.

Terrain ondulé; les hauteurs les plus marquées vont à travers le champ de bataille du nord au sud, le long des localités: Bergling, Mysłeta (Meischlitz), Wielka Turza (Gross-Tauersee), Rutkowiec, Wysoka (Hohendorf). La ligne de défense russe courait le long de cette chaîne, qui se trouve entièrement sur le territoire polonais.

c) Les opérations.

25 août.

Situation initiale des adversaires.

Les Allemands étaient en train de concentrer leur masse de manœuvre de l'aile droite. Le I. C. A. arrive par voie ferrée de la région Königsberg à Hawa (Deutsch Eylau). Faute de wagons, retards importants.

Le 26 août manqueront encore 16 batteries légères, 4 batteries lourdes, la plupart des colonnes de munitions et toute la cavalerie; ces transports n'arriveront que pendant la journée.

Le dispositif pris dans la journée de 25 août:

1-e D. I. Rybno-Hartowiec, (un régiment qui était lancé au secours du XX C. A. ne rejoindra que le 26 août).

2-e D. I. Kiełpiny-Iwanki.

La brigade Mühlmann, après avoir refoulée la cavalerie russe enlève le 25 août 18 h. Lidzbark (Lautenburg).

Au nord le XX C. A. sur lignes de défense, la droite entre les lacs Rumian et Gross Damerau.

Le 25 août le matin, le général v. Hindenburg, arrivé chez le général v. Francois, ordonne pour le 26 l'attaque de Uzdowo pour dégager le XX C. A., qu'il trouve menacé par une attaque russe, préparée dans la région Uzdowo-Grieben. Les objections du g-al de Francois: la concentration du I. C. A. n'est pas achevée, ne changent pas la décision du général en chef. Le XX C. A. coopérera en attaquant avec sa droite sur Grieben-Jankowice.

Eigentum
Kriegsarchiv - Zweigstelle
Danzig

Le général v. Francois ordonne le 25 août soir:

Les Russes sont retranchés dans la région Bergling-Grieben.

La D. I. s'emparera à 4 h. des hauteurs au nord-ouest de Żabiny (Seeben), d'où elle attaquera à 10 h. Uzdowo.

La 2-e D. I. attaquera à 7 h. de Kiełpiny par W. Koszelewo (Gross Koschlau) sur W. Turza (Gross Tauersee).

La brigade Mühlmann attaquera à 7 h. de Lidzbark (Lautenburg) par Płońska (Heinrichsdorf) sur Burkart (Borchersdorf).

Les Russes.

Leur I. C. A. avait contrairement aux ordres reçus abandonné le 24 août la région de Działdowo (Soldau), où il formait la flancgarde gauche de la 2 A, pour se porter vers Dąbrowno (Gilgenburg) au secours du XV C. A., qui depuis le 23 août s'efforçait de rompre une forte résistance allemande au nord de Nibork (Neidenburg).

Arrêté dans son mouvement par ordre de Samsonow, le I. C. A. prit position dans la région de Uzdowo, face à l'ouest, où une menace ennemie était signalée (débarquements importants à Deutsch Eylau).

Les deux D. C., faisant un groupement indépendant, mais sans commandement unique, reconnaissent sur Lidzbark (Lautenburg) et au delà.

Renseigné par le général Artamanow sur les groupements ennemis dans la région de Brodnica (Strasbourg) et Lubawa (Löbau), Samsonow lui donne l'ordre de se maintenir à tout prix sur ses positions, en le renforçant par les deux D. C., la 3-e D. G. et la 1-e brigade de chasseurs; les éléments des deux dernières en train de débarquer à Mława, sont en partie déjà mis en marche sur Działdowo.

Le 26 août.

En conséquence de la concentration incomplète (absence de l'artillerie) l'attaque du I. C. A. allemand ne fait que de lents progrès, arrêtés par une résistance sérieuse des éléments russes avancés sur la ligne Żabiny (Seeben), W. Koszelewo (Gross Koschlau).

Ces positions ne sont prises que vers 15 h.

Les troupes de Landwehr ont atteint Płońska (Heinrichsdorf), en rejetant sans peine la cavalerie russe. En même temps une autre partie de la brigade repousse les attaques de la 15 D. C. sur Lidzbark.

La base de départ pour l'attaque sur Uzdowo est conquise par les Allemands.

Le 27 août.

Intentions et missions.

Les prévisions du général v. Hindenburg pour la deuxième journée sont contenues dans son ordre d'opération du 26 août, 21 h.

Il suppose, que l'ennemi combat avec une division dans la région de Uzdowo et qu'il a en outre un fort groupement dans la région de

Burkart (Borschersdorf). Le I. C. A., secondé par une attaque du XX C. A. devra marcher sur Uzdowo, en reforçant son aile droite. Sa mission ultérieure sera celle d'une flanc-garde, destinée à couvrir la direction de Burkart. En somme il n'est plus question de l'emploi du I. C. A. pour envelopper et couper ennemi; son rôle, une fois Uzdowo pris, consistera dans une mission de sûreté.

Le g-al v. François, enfin maître de la totalité de ses troupes, veut obtenir une décision. Son plan d'attaque prescrit:

La 1-e D. I. fixe l'ennemi de front, en faisant jouer son artillerie lourde; elle fait l'effort principal avec sa droite, attaquant Uzdowo par le sud-ouest.

La 2-e D. I. protégée vers le sud et attaque avec son gros sur Uzdowo par Chojno (Fichtenwalde).

La brigade Mühlmann tient le région de Płośnica (Heinrichsdorf); il chercha à fixer l'ennemi dans la région de Działdowo.

Préparation par l'artillerie à 4 h., les attaques commencent à 5 h.

Du côté russe le g-al Artamanow ordonna pour le 27 août:

La 24-e D. I. tient la position Uzdowo-W. Turza (Gr. Tauersee), prolongée vers le sud par la 22 D. I. qui attaque avec une brigade à cheval de la chaussée Działdowo-Lidzbark (Lautenburg); la veille cette brigade avait atteint W. Łęck (Gr. Lensk).

Détachement de liaison entre les deux D. I.: le régiment lithuanien de la garde à Tienhof-Rutkowice.

Sur l'extrême gauche 1¹/₂ D. C. coopérera à l'attaque de Lidzbark.

En réserve à Burkart la moitié de la 3-e D. G. — A Mława débarquements de la 1-re brigade chasseurs.

Dans la nuit le commandant du I. C. A. autorisa cependant le commandant du régiment de son extrême droite, au nord de Uzdowo, de se replier, au cas d'une attaque puissante, sur une autre position plus rapprochée de Działdowo.

Exécution.

A 4 h. un feu puissant de l'artillerie allemande ouvre la bataille. A 5 h. les deux D. I. attaquent. La brigade Schmettau du XX C. A. retardée, ne part de Bergling qu'à 5 h. 45 m.

La 2-e D. I. est forcée de changer de direction et de s'engager droit sur W. Turza, d'où elle est prise de flanc par des feux puissants. Il y a ici combat acharné, sans résultats notoires.

La brigade Mühlmann elle aussi tombe dans une situation difficile; elle a à soutenir entre Płośnica et Lidzbark un choc vigoureux.

Mais la décision tombe au nord, où la situation et le nombre sont favorables aux Allemands. A 11 h. Uzdowo tombe; la 1-e D. I. continue sur Burkart, en dégageant à fur et mesure de sa progression la 2-e D. I. Les Russes retirent successivement leur droite, en se retirant sur Działdowo.

V. Hindenburg, en apprenant ce succès, fait continuer l'attaque du I. C. A. vers le sud pour rejeter les Russes sur Działdowo.

Résultats de la journée.

Les Allemands ont atteint Rutkowice-Burkart-Krasnołaki (Schönwiese) d'où ils partiront le lendemain à l'attaque de Działdowo. Leur cavalerie suit derrière leur gauche.

La 1-re D. I. prête à poursuivre vers le sud où vers l'est (Nibork-Neidenburg). En réserve à W. Turza (Gr. Tauersee) la 2-e D. I.

Les Russes sont disloqués et désorganisés. Leurs unités sont entassées pèle-mêle; le commandement abandonne son poste; Artamanow fuit la nuit à Iłowo (il fut ensuite destitué). Au nord de Działdowo une arrièregarde, composée des éléments de cinq régiments différents. Le reste du I. C. A. reflue vers Mława.

Le 28 août.

Le matin les Allemands déclanchent une attaque concentrique sur Działdowo, couronnée par un succès rapide.

Le général v. Francois reconnaît la retraite des Russes; immédiatement il reprend sa mission primordiale, celle de couper au gros de l'armée ennemie ses lignes de retraite vers le sud. Dès le matin, il lance sur Nibork la cavalerie de la 1-e D. I., il la fait suivre ensuite par la brigade Schmettau.

La 2-e D. I., tenue en réserve, est dirigée vers le nord, pour participer au combat du XX C. A.

Vers midi la 1-e D. I., retirée de Działdowo, est lancée vers l'est à la poursuite.

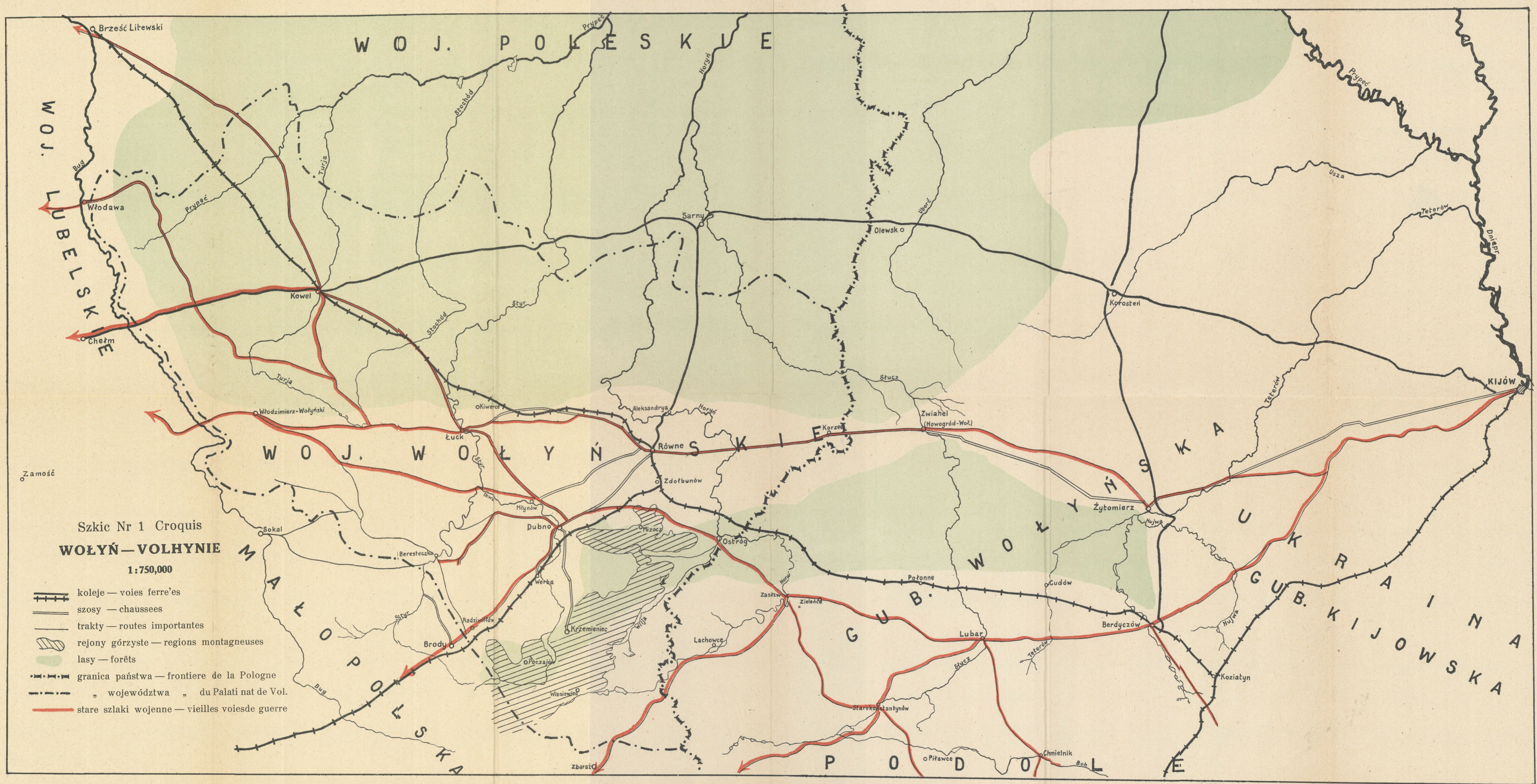
Il ne reste à Działdowo pour protéger le flanc contre un retour offensif du I. C. A. russe, que la brigade Mühlmann.

Tout le groupement Artamanow en retraite sur Mława.

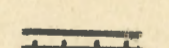
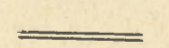
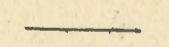

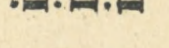
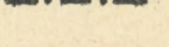
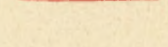
L'état moral de ses chefs est pitoyable: en constatant même le mouvement des Allemands vers l'est, sur les arrières du gros de la 2-e armée, ils ne réagissent pas du tout, ils ne tentent même pas de s'opposer à la manoeuvre ennemie.

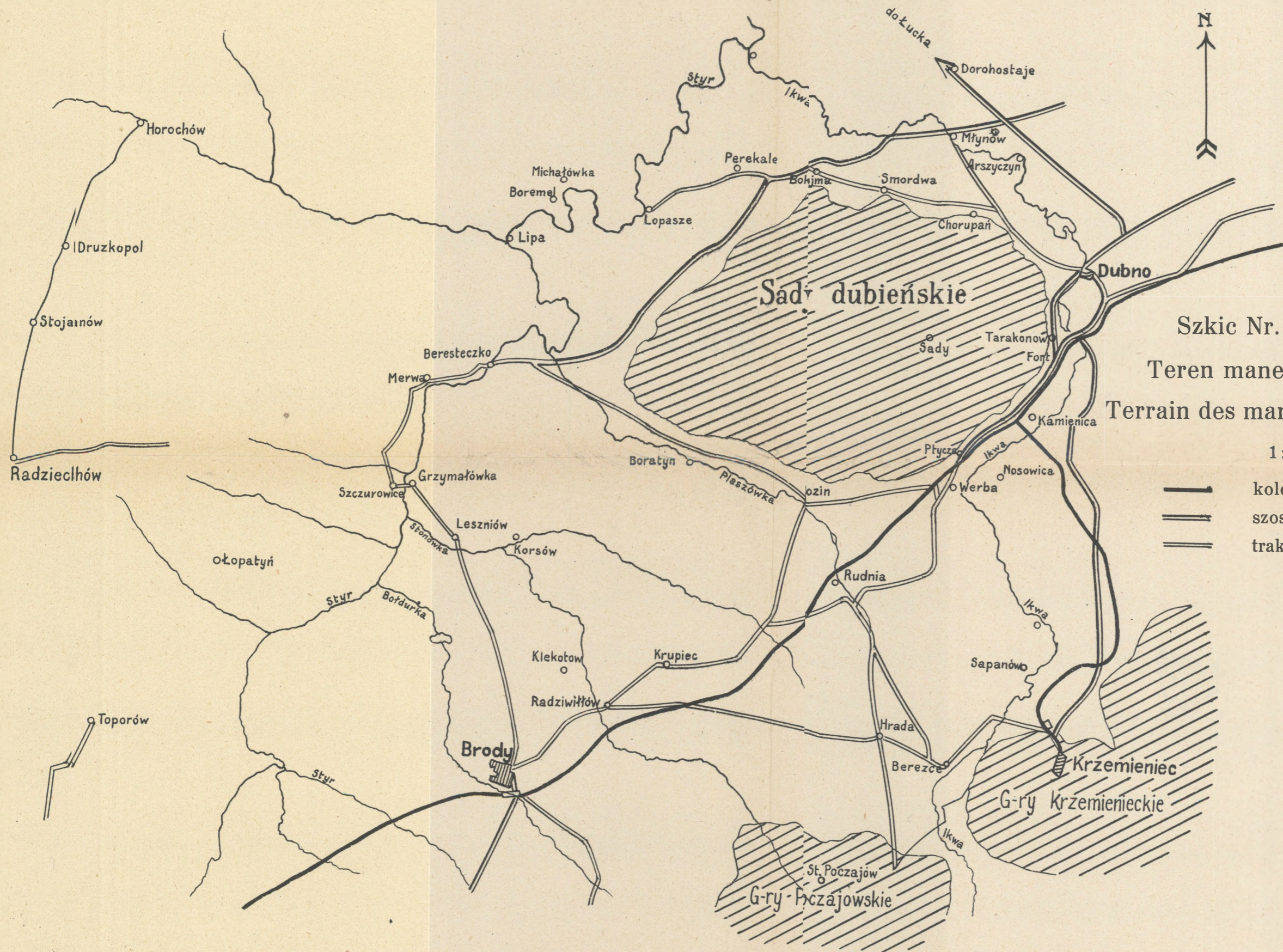
C'est ainsi que s'accomplit le sort de Samsonow et de son armée.

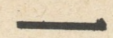
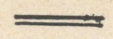
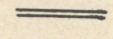
Szkic Nr 1 Croquis
WOŁYŃ—VOLHYNIE
 1:750,000

- koleje — voies ferrées
- szosy — chaussées
- trakty — routes importantes
- rejonny górzyste — régions montagneuses
- lasy — forêts
- granica państwa — frontière de la Pologne
- „ województwa „ du Palati nat de Vol.
- stare szlaki wojenne — vieilles voies de guerre

Szkic Nr. 2 Croquis Nr 2
 Teren manewrów na Wołyniu
 Terrain des manoeuvres de Volhynie

1 : 300,000

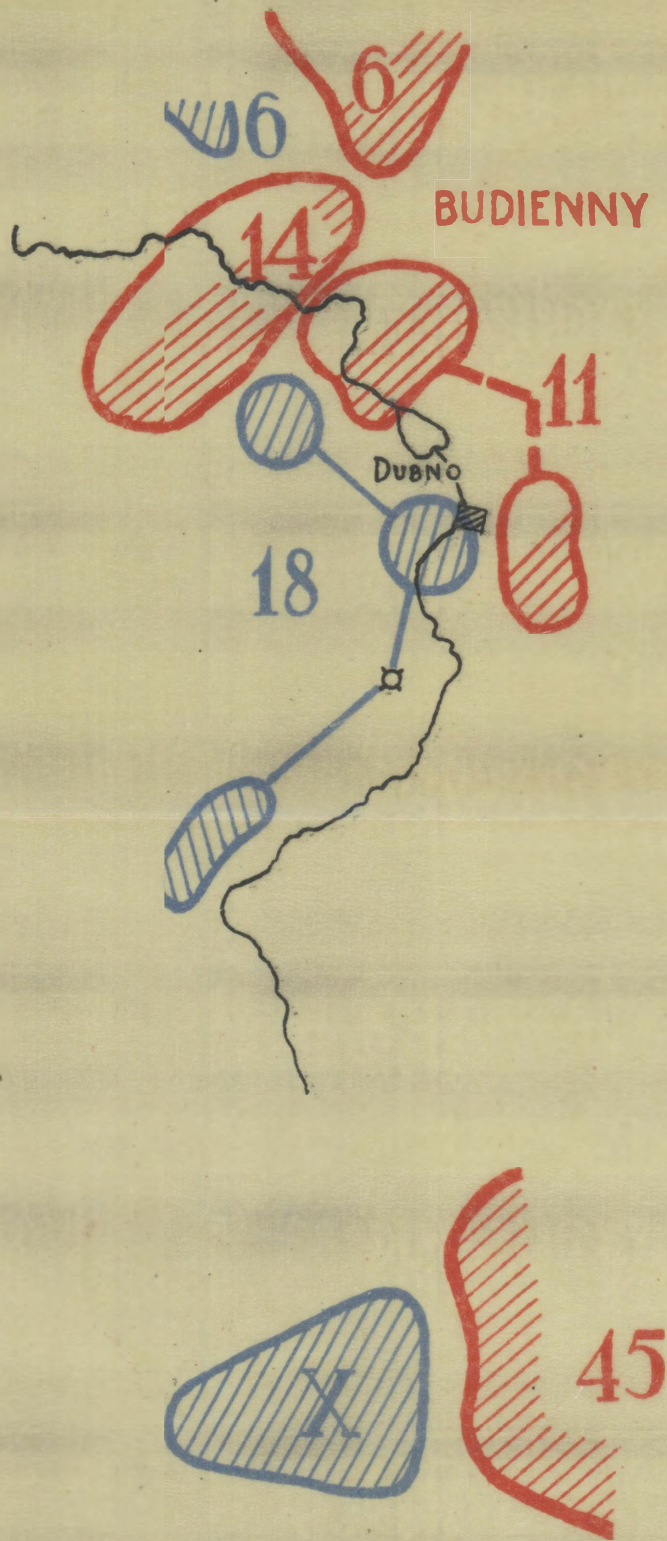
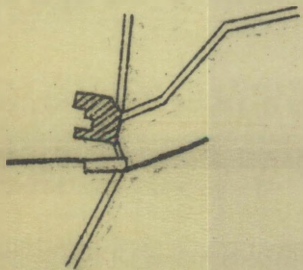
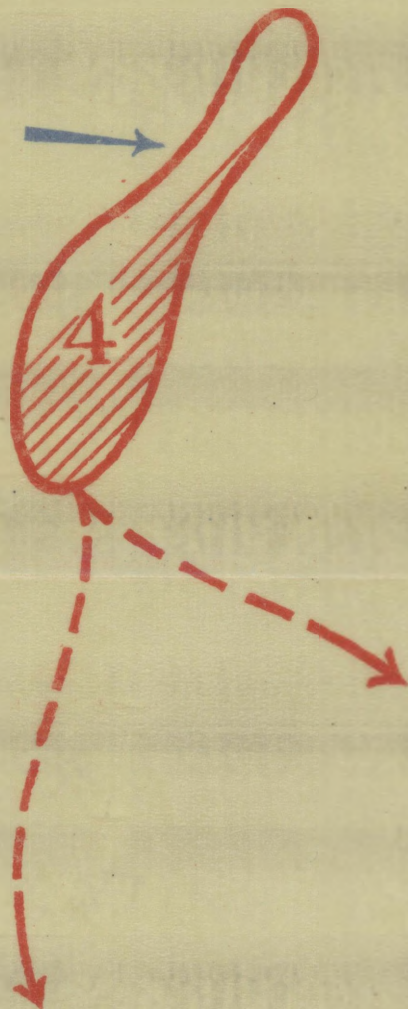
- kolej — voie ferrée
- szosa — chaussée
- trakt — grande route

Szkic Nr 3

Croquis Nr 3

Bitwa pod Dubnem — bataille de Dubno

16 lipca } 1920 r.
16 juillet }

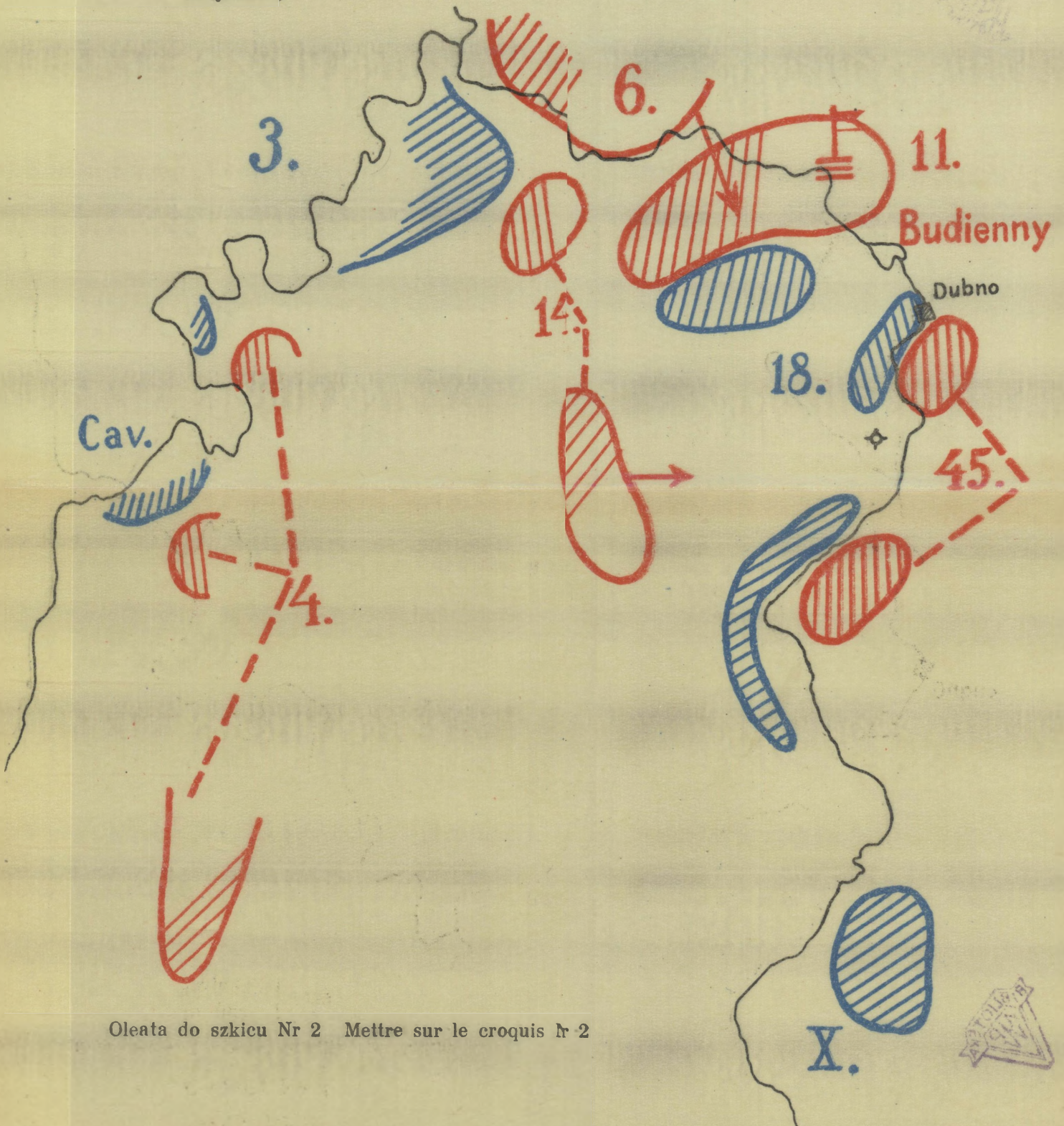
Oleata do szkicu Nr 2 Mettre sur le croquis Nr 2.

Szkic Nr 4

Croquis Nr 4

Bitwa pod Dubnem — Bataille de Dubno

19 lipca }
19 juillet } 1920

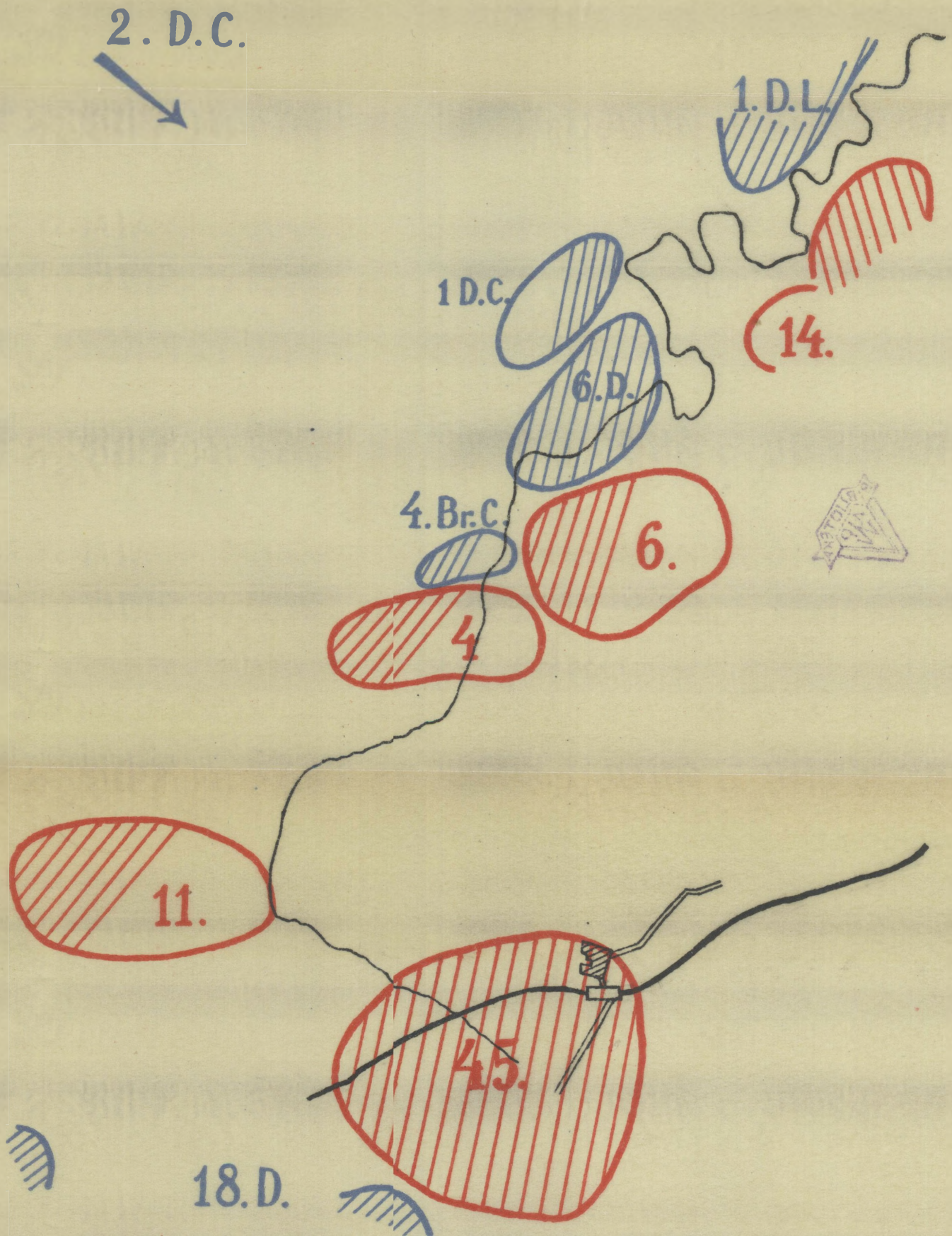
Oleata do szkicu Nr 2 Mettre sur le croquis Nr 2

Szkie Nr 6 Croquis Nr 6

Bitwa pod Brodami — Baaille de Brody

29 lipca — 29 juillet 1920

Oleata do szkicu Nr 2 — Mettre sur le croquis Nr 2

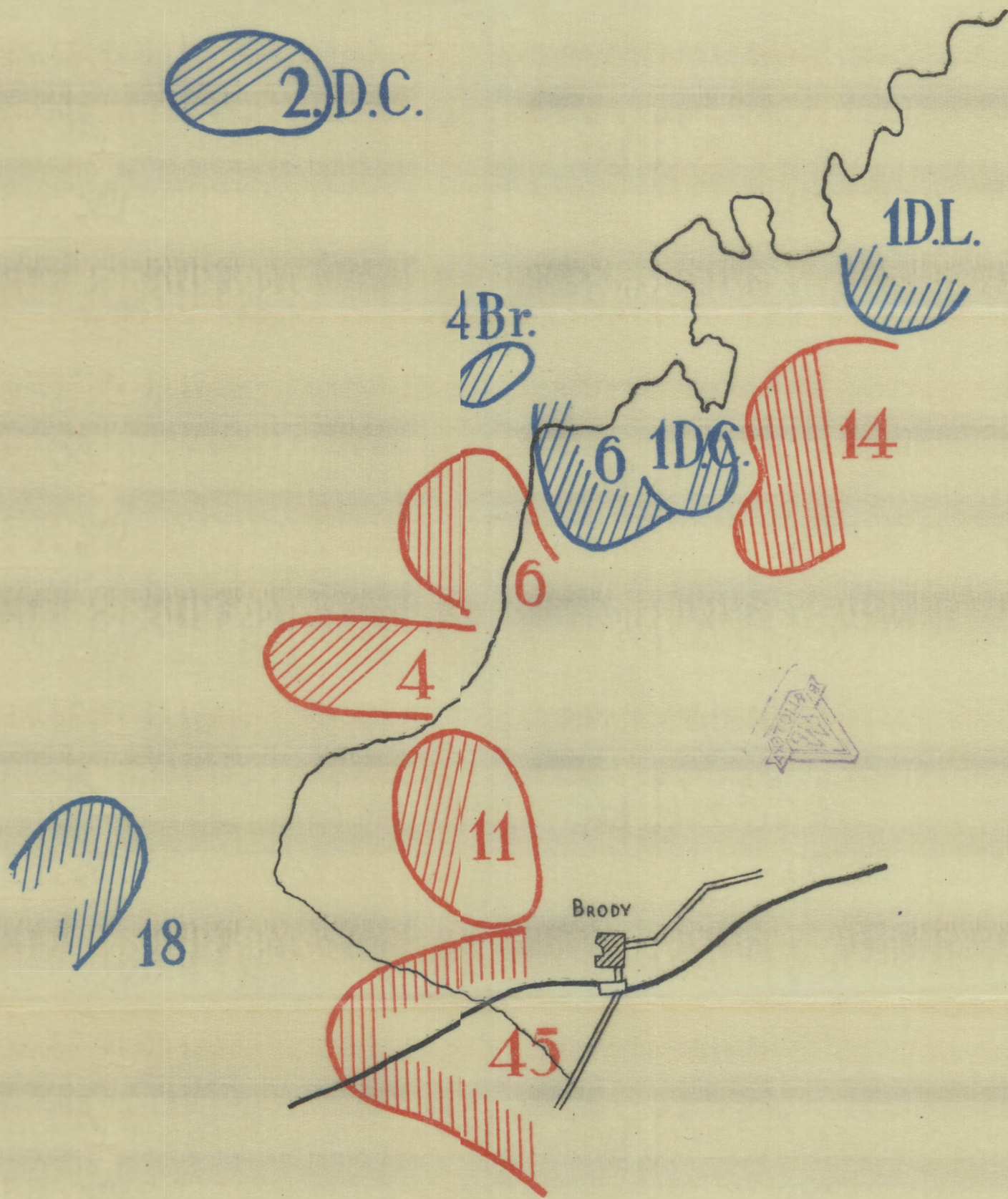

Szkic Nr 7 Croquis Nr 7

Bitwa pod Brodami — bataille de Brody

30 lipca — 30 juillet

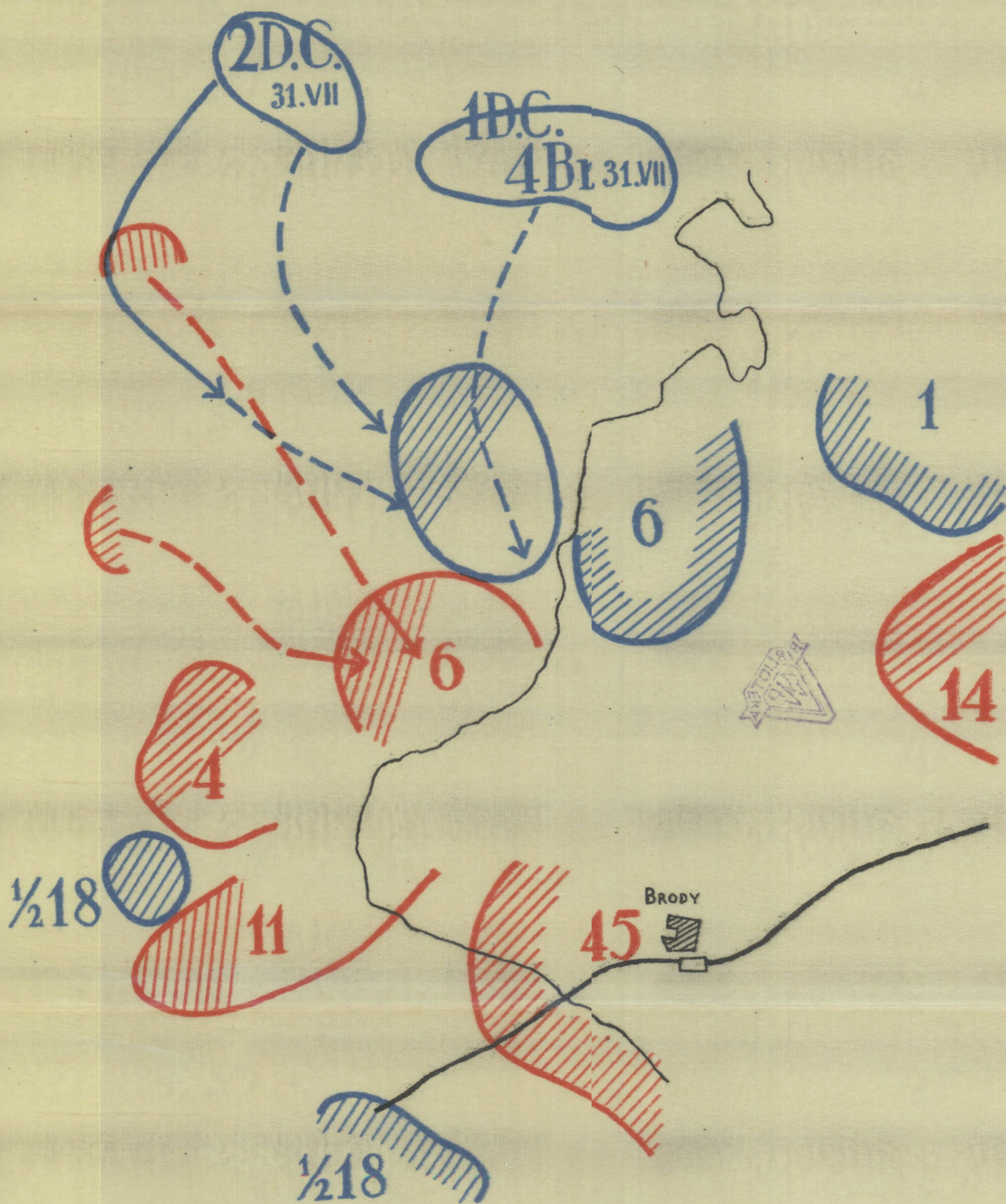
Oleata do szkicu Nr 2 Mettre sur le croquis Nr 2

Szkic Nr 8 Croquis Nr 8

Bitwa pod Brodami—Bataille de Brody

1 sierpnia — 1 août 1920

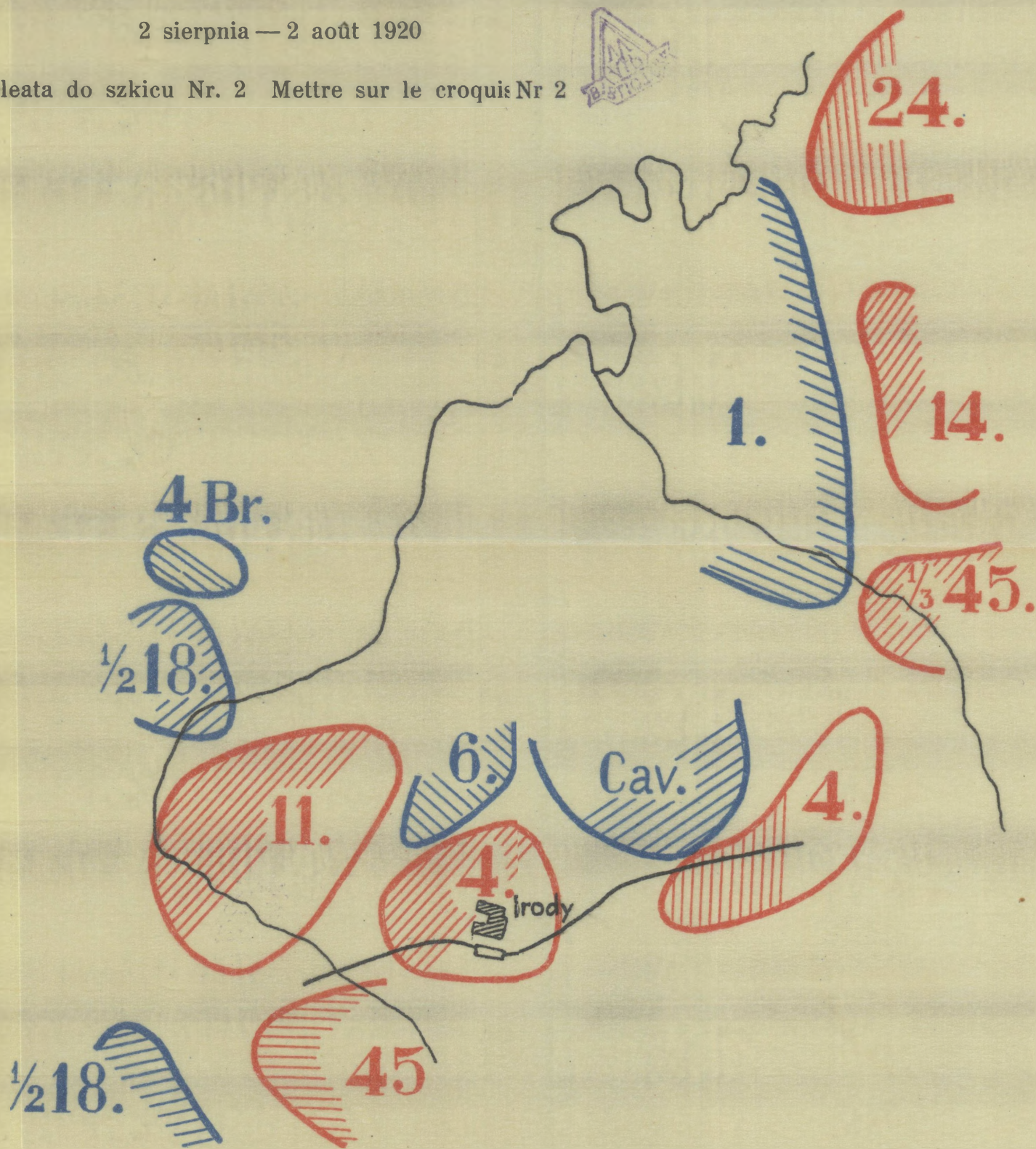
Oleata doszkicu Nr 2 Mettre sur le croquis Nr 2

Szkic Nr 9 — Croquis Nr 9

Bitwa pod Brodami — Bataille de Brody

2 sierpnia — 2 août 1920

Oleata do szkicu Nr. 2 Mettre sur le croquis Nr 2

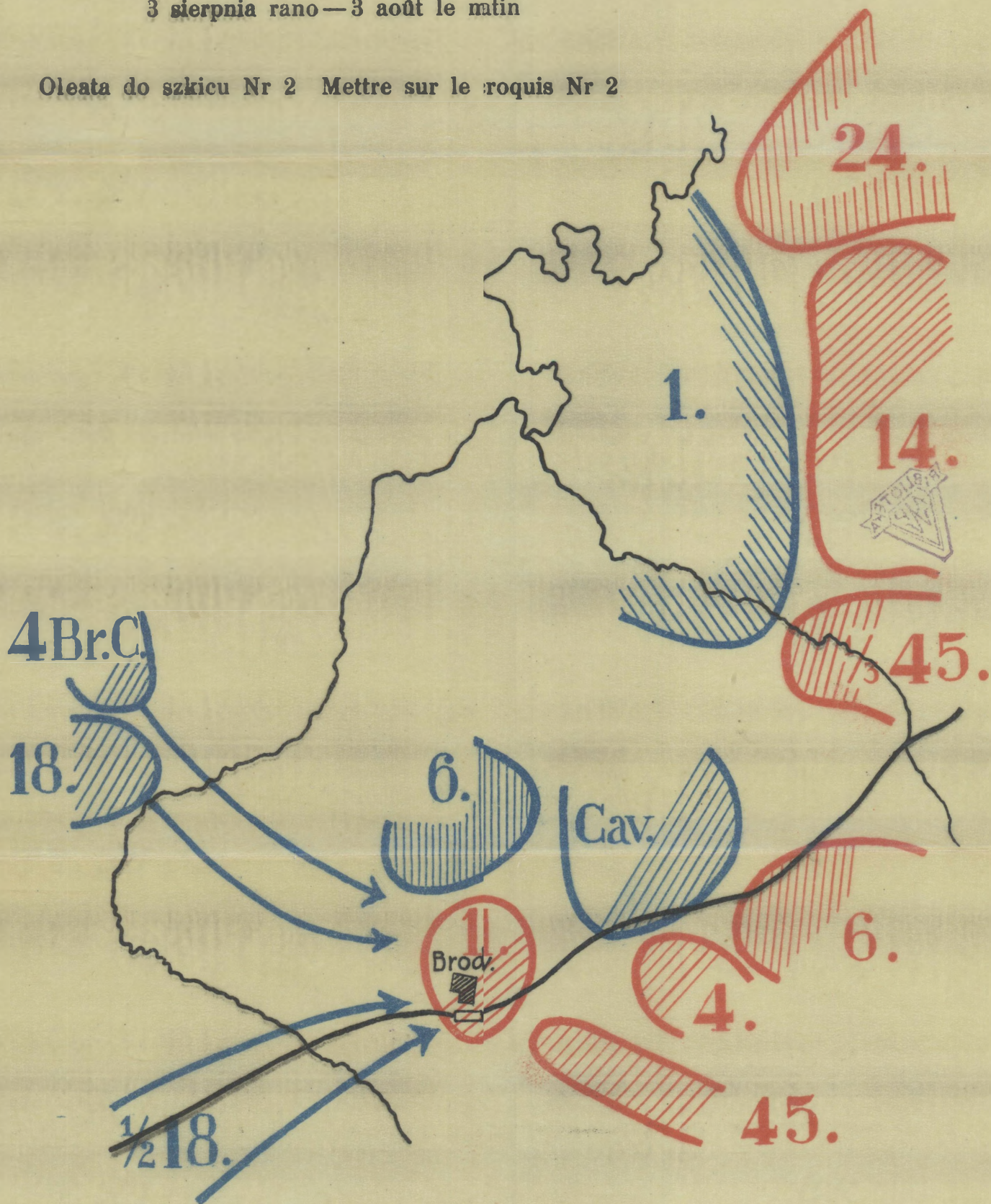

Szkic Nr 10 Croquis Nr 1)

Bitwa pod Brodami — bataille de Brody

3 sierpnia rano — 3 août le matin

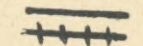
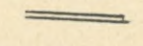
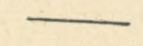

Oleata do szkicu Nr 2 Mettre sur le croquis Nr 2

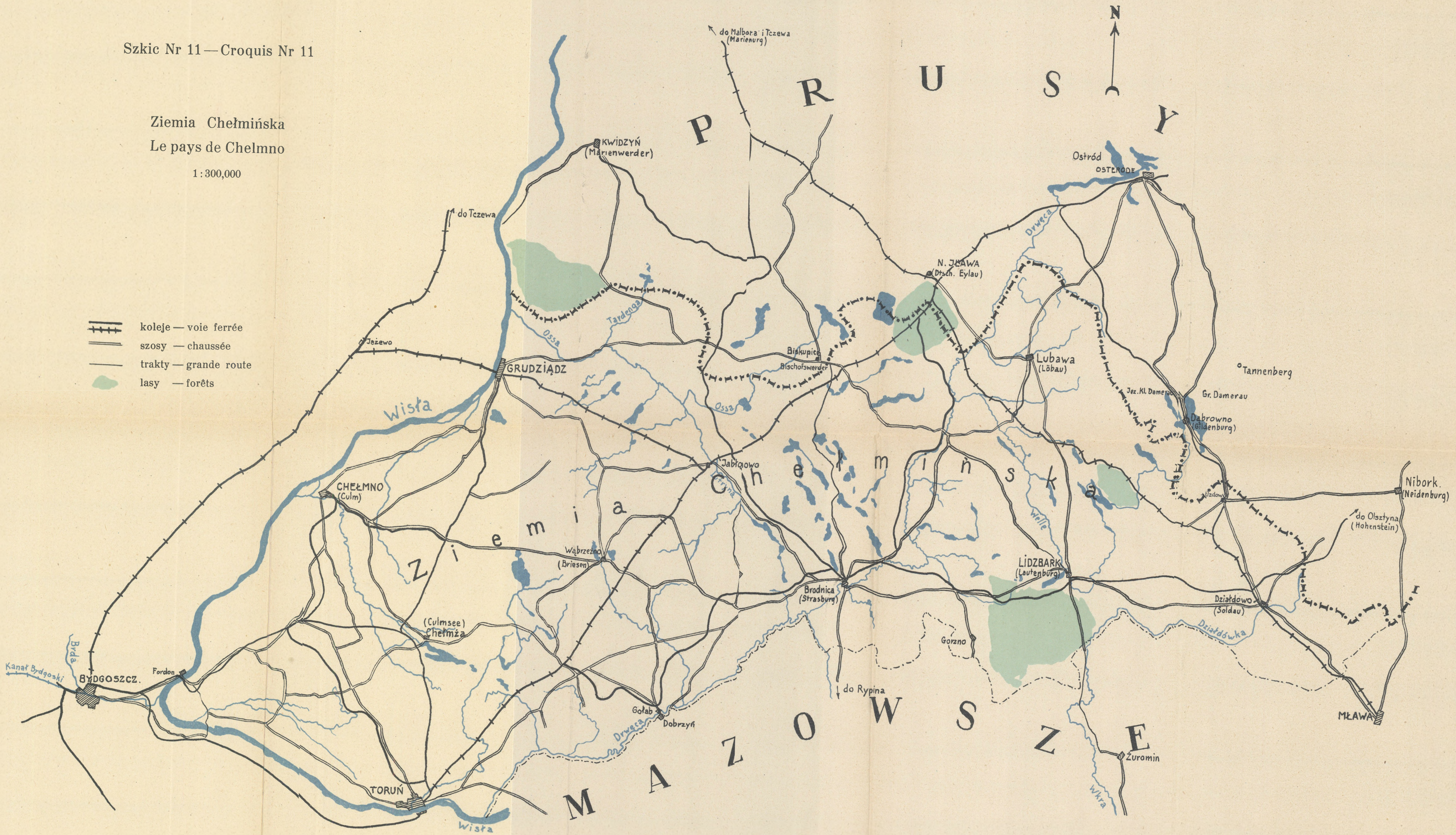

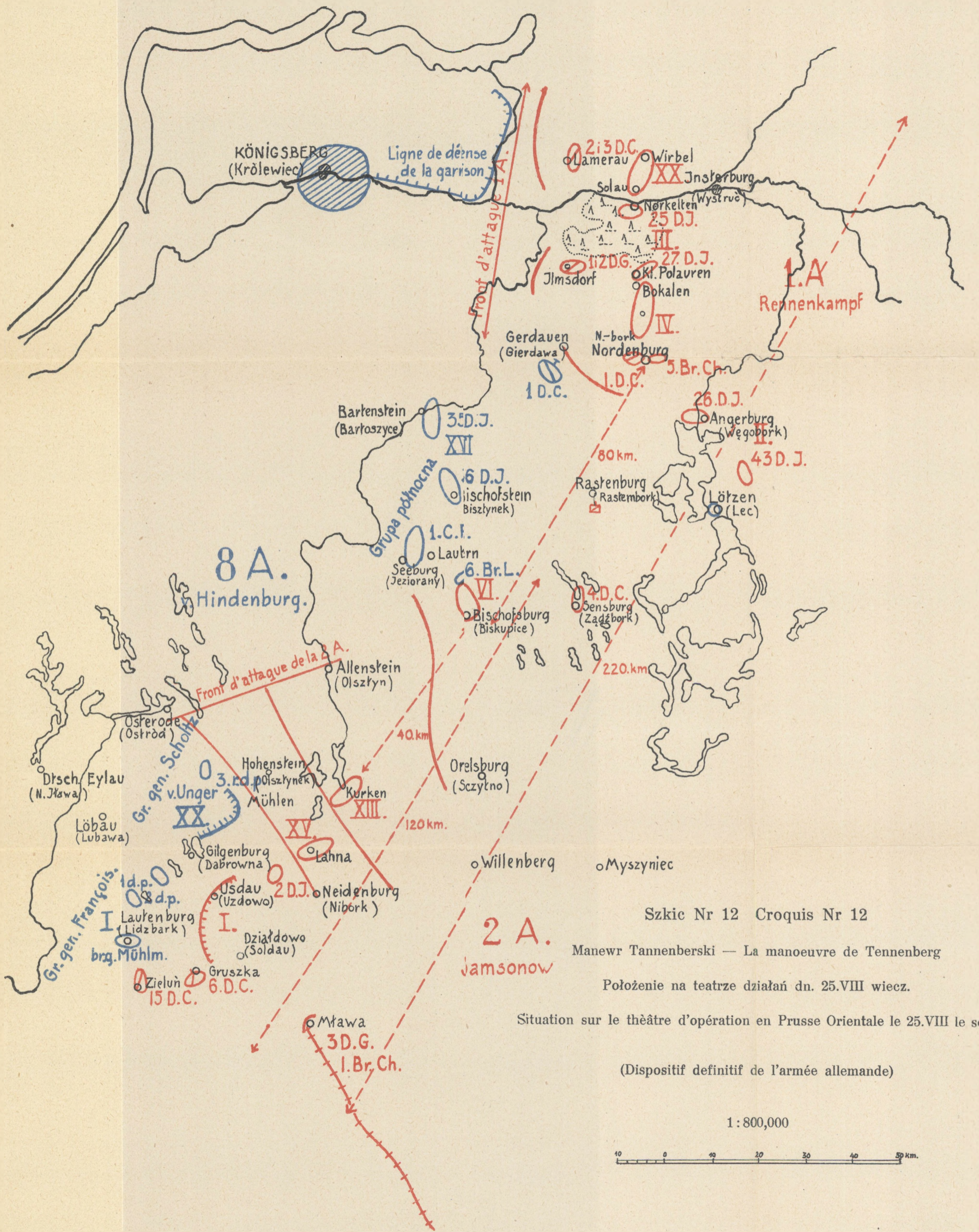
Szkic Nr 11 — Croquis Nr 11

Ziemia Chełmińska
Le pays de Chelmno

1:300,000

- koleje — voie ferrée
- szosy — chaussée
- trakty — grande route
- lasy — forêts

Szkic Nr 12 Croquis Nr 12

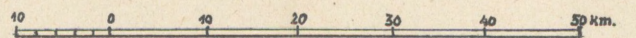
Manewr Tannenberski — La manoeuvre de Tennenberg

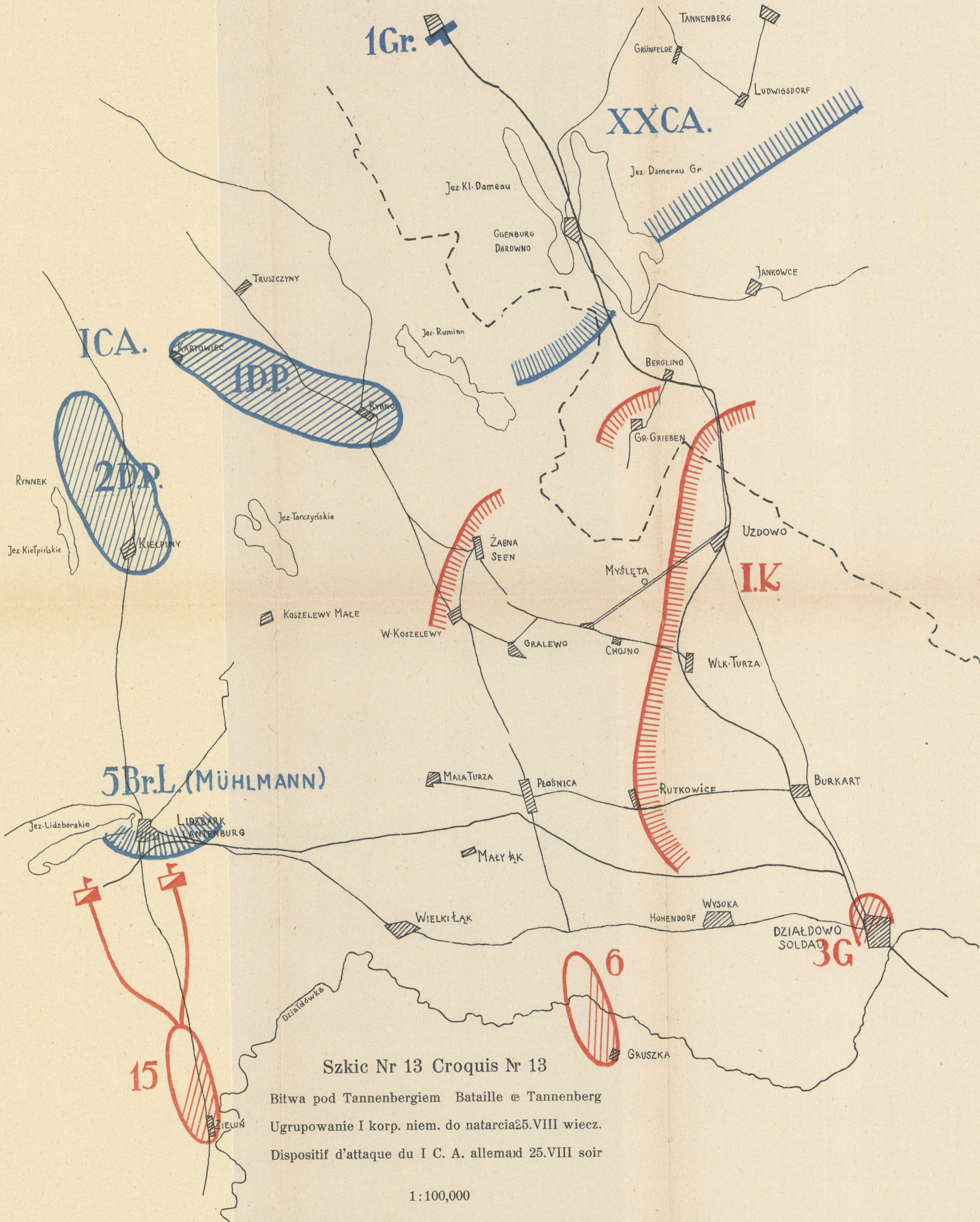
Położenie na teatrze działań dn. 25.VIII wiecz.

Situation sur le théâtre d'opération en Prusse Orientale le 25.VIII le soir

(Dispositif definitif de l'armée allemande)

1 : 800,000

Szkic Nr 13 Croquis Nr 13

Bitwa pod Tannenbergiem Bataille de Tannenberg
 Ugrupowanie I korp. niem. do natarcia 25.VIII wiecz.
 Dispositif d'attaque du I C. A. allemand 25.VIII soir

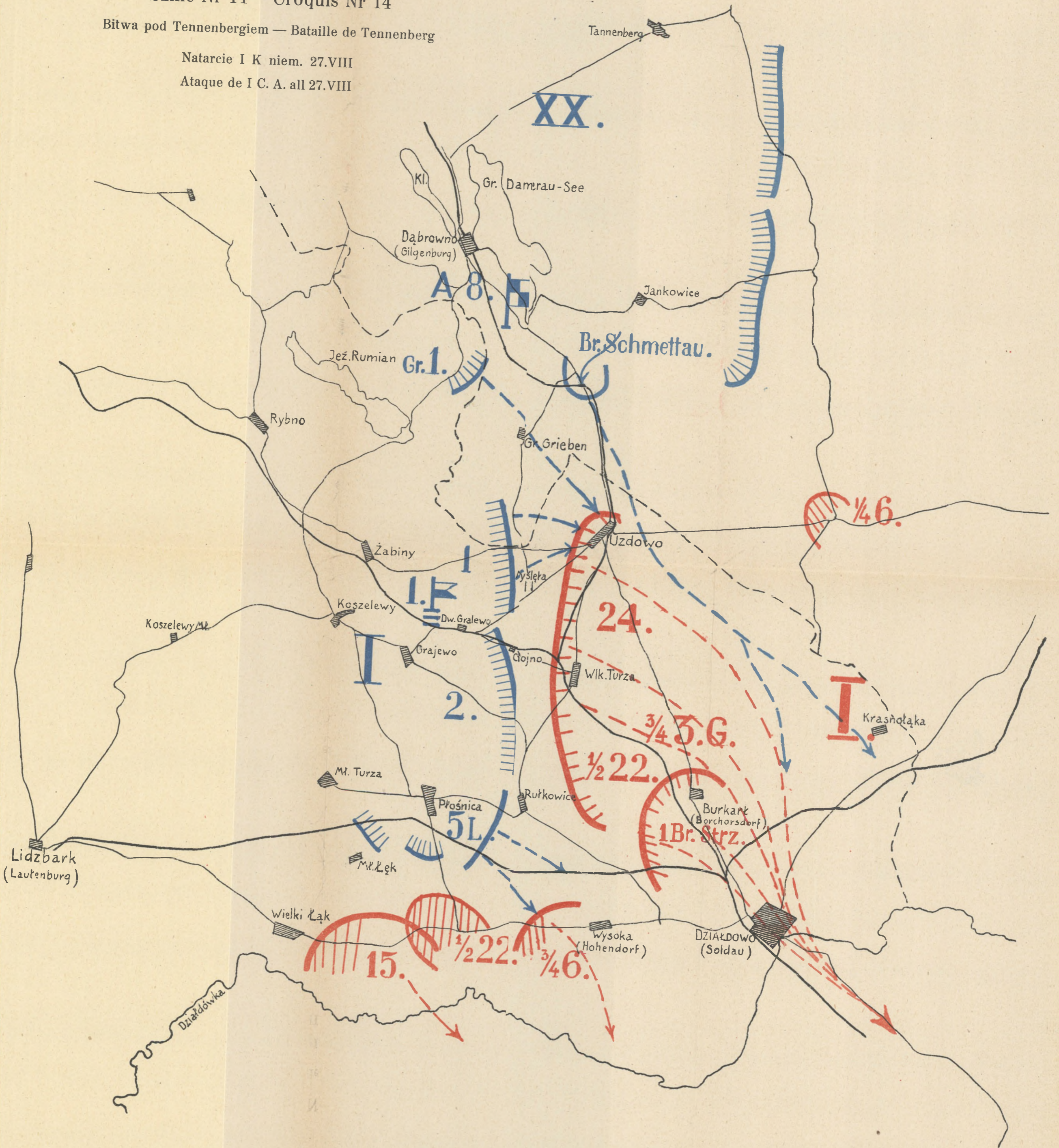
1:100,000

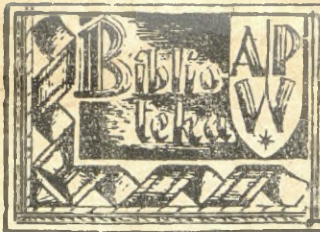
Szkic Nr 14 — Croquis Nr 14

Bitwa pod Tennenbergiem — Bataille de Tennenberg

Natarcie I K niem. 27.VIII

Ataque de I C. A. all 27.VIII

32830/
2